

परिच्छेद- १

शोध-पत्रको परिचय

१.१. शोध-शीर्षक :

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “तनहुँका कुमाल जाति र कुमाल भाषाको अध्ययन” नामकरण गरिएको छ ।

१.२. शोधको प्रयोजन :

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घायन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस, कास्की पोखराको नेपाली विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष, दसौं पत्रको पूर्ण आवश्यकता परिपूर्ति गर्नु रहेको छ ।

१.३. शोध समस्याकथन :

नेपाल भाषिक विविधता र जातिगत विविधताले भरिपूर्ण भएको समृद्धतम राष्ट्र हो । नेपालमा एकसयभन्दा बढी विभिन्न भाषाहरू बोलिन्छन् । हरेक समाजमा विभिन्न जाति, वर्ग तथा उनीहरूको आ-आफ्नै मातृभाषा भएजस्तै कुमाल जाति पनि समाजको एउटा पिछडिएको वर्ग हो । नेपालको विभिन्न जिल्ला र भूभागमा छरिएर रहेको र सामान्यतया यथाप्रसङ्गमा दृष्टान्तका रूपमा उल्लेख गर्ने गरिएको पाइए पनि तनहुँ र विशेषतः कुमालहरूको बस्ती रहेको ढोरफिदी र गँड्यौलीटारका बासिन्दा कुमालहरूको भाषाको अध्ययन र अनुसन्धान गहन रूपमा भएको पाइँदैन; त्यसैले यस जिल्लामा बोलिने विभिन्न भाषाहरूमध्ये कुमाल जातिको कुमाल भाषा पनि एक हो । वि.सं. २०५८ को तथ्याङ्कअनुसार तनहुँ जिल्लामा करिब ६,९०३ को सङ्ख्यामा कुमाल जातिका मानिसहरू बसोबास गर्छन् । यसै जातिका मानिसहरूले मौलिक रूपमा बोल्ने कुमाल भाषाको सर्वेक्षण तथा अध्ययन गर्नका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्यमा निम्नलिखित समस्याहरू चयन गरिएका छन् :-

क) कुमाल जाति र भाषाको ऐतिहासिक अनुसन्धान कस्तो रहेको छ ?

- ख) कुमाल जाति र कुमाल भाषा प्रयोगको सामाजिक स्थिति के कस्तो रहेको छ ?
- ग) कुमाल भाषामा के कस्ता मौलिक प्रकृतिका शब्दहरू रहेका पाइन्छन् ?
- घ) कुमाल भाषाको पदवर्गीय संरचना कस्तो प्रकृतिको रहेको छ ?
- ङ) कुमाल भाषामा क्रियारूपावली र वाक्य निर्माण के कसरी गरिएका पाइन्छन् ?

१.४. शोधको उद्देश्य :

प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य निम्नानुसार रहेको छ :-

- क) कुमाल जाति र भाषाको ऐतिहासिक अवस्था पहिल्याउनु ।
- ख) कुमाल जाति र कुमाल भाषा प्रयोगको सामाजिक स्थितिको बारेमा जानकारी गराउनु ।
- ग) कुमाल भाषामा के कस्ता मौलिक प्रकृतिका शब्दहरू पाइन्छन् भन्ने बारेमा जानकारी गराउनु ।
- घ) कुमाल भाषाका शब्दहरूको पदवर्गीय वर्गीकरण प्रस्तुत गर्नु ।
- ङ) कुमाल भाषाका क्रियारूपावली र वाक्यनिर्माण प्रक्रियाको बारेमा जानकारी गराउनु ।

१.५. पूर्वकार्यको समीक्षा :

कुमाल जातिका मूलतः तीन प्रकार मानिएका छन् : पहाडी कुमाल, नेवार कुमाल र थारू कुमाल । यी तीनै थरीका कुमालहरूको पेसा भनेको विशेषतः माटाका भाँडाहरू निर्माण गरी बेचबिखन गरेर जीविकोपार्जन गर्नु नै हो । इ.पू. सातौँ-आठौँ शताब्दीतिर नै लुम्बिनी र कपिलवस्तुमा मृत्तिका कलाको विकास भइसकेको उल्लेख पाइएकाले कुमाल पेसा अत्यन्तै प्राचीन पेसामा गणना गरिन्छ । यही मृत्तिका कलाका आधारमा यो जाति पनि प्राचीन आदिवासी जनजाति हो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । त्यसबाहेक कुमालहरूको बारेमा कुनै प्रामाणिक इतिहास पाइँदैन । कुमाल जातिको इतिहासको त कुरै छाडौँ यिनीहरूका सम्बन्धमा प्रकाशित कृतिहरूसमेत प्रायः शून्यकै स्थितिमा छन् । सावधिक रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्यमा बाहेक तनहुँको ढोरफिर्दी र गण्ड्यौलीटारका कुमालहरूको भाषाका बारेमा अध्ययन गरी कुनै पनि पुस्तकाकार कृति लेखिएको र प्रकाशित भएको कुरो जानकारीमा आएको छैन । गर्न त यसपूर्व हिरामणि शर्मा पौड्यालले 'कुमाल भाषाको अध्ययन' शीर्षकमा पाल्पा र नवलपरासीका केही

स्थानमा कुमालहरूले बोल्ने भाषाको अध्ययन गरेका छन् । उनको सो अध्ययन पाल्पा र नवलपरासी जिल्लामा केन्द्रित रहेको छ । यसरी नै लेखक मधुसूदन पाण्डेले 'नेपालका जनजातिहरू' शीर्षकमा कुमाल जातिको बारेमा मात्र सामान्य जानकारी मात्र गराएका छन् । यस्तै डोरबहादुर विष्टले 'पिपुल अफ नेपाल' र 'सबै जातको फूलबारी' यी दुवै पुस्तकमा माटाको भाँडा बनाउने जातिको रूपमा छोटो जानकारी गराउने काम गरेका छन् । चुडामणि उपाध्याय रेग्मीले 'नेपाली भाषाको उत्पत्ति', बालकृष्ण पोखरेलले 'राष्ट्रभाषा' र श्री ५ को सरकार सञ्चार मन्त्रालय, सूचना-विभागद्वारा वि.सं. २०३१ सालमा प्रकाशित 'मेचीदेखि महाकाली' नामक कृतिमा पनि कुमाल भाषाका बारेमा सामान्य उल्लेख गर्ने काम भएको पाइन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्रले प्रकाशन गरेको 'नेपालका केही पिछडिएका जनताको सामाजिक, सांस्कृतिक अध्ययन' नामक पुस्तकमा कुमालहरूका बारेमा केही जान्न पाइन्छ । लक्ष्मणकुमार बी.सी.द्वारा गरिएको त्रि.वि.वि.को शोधकार्यमा पनि दाङदेउखुरीका केही गाउँका कुमालहरूका बारेमा मात्र अध्ययन केन्द्रित भएको छ । उनको अध्ययनमा दाङ जिल्लाका गोर्दिहा, गङ्गापरस्पुर, गढवा, चौलाही र सोनपुर समेतका ५ गा.वि.स.हरू समेटिएका छन् । यी माथि भनिएका कुनै पनि कृतिमा तनहुँका कुमाल जाति र भाषाको बारेमा अध्ययन हुन सकेको छैन । कुमाल भाषाको अध्ययन नामक कृतिका स्रष्टा हिरामणि शर्मा पौड्यालले भनेजस्तै भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत पर्ने, भोजपुरी भाषासँग निकट सम्बन्ध राख्ने भाषाको रूपमा लिन सकिन्छ । कुमाल जाति र भाषाको रूपमा तनहुँका कुमाल जाति र कुमाल भाषाको बारेमा गरिएको यो शोधकार्य नै आधिकारिक अनुसन्धानात्मक शोधकार्य हुने कुरा यस शोधकर्ताको ठहर छ ।

१.६. अध्ययनको औचित्य र उपयोगिता :

भाषा विचार विनिमयको माध्यमबाट व्यवहार सञ्चालनको आधारभूत आवश्यकता पनि हो । कुमाल जातिले मातृभाषा तथा पहिलो भाषाका रूपमा अपनाउँदै आएको कुमाल भाषा बहुभाषिक मिश्रणबाट बनेको मिश्रित समाजका कारणबाट पनि सङ्कटको अवस्थामा पर्दै गएको छ । त्यसमा पनि पिछडिएको समूहका रूपमा यो जाति वर्गीकृत छ । शिक्षा र ज्ञानको अभाव यो

जातिमा व्याप्त छ । निम्न आर्थिक अवस्थाका कारण रोजगारीको विकल्पको खोजीमा बसाइँ सरी वा रोजगारीको खोजीका कारण अन्यत्र जानुपर्ने र त्यस ठाउँमा गइसकेपछि तत्तत् समाजकै भाषालाई अँगाल्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिले पनि कुमाल भाषाको बोलीचालीमा न्यूनता आएको मान्न सकिन्छ । वर्तमान र भविष्यमा कुमाल जातिले पनि आफ्नो पुर्खा र समाजको धरोहरका रूपमा रहेको कुमाल भाषा, साहित्य र संस्कृतिका बारेमा ज्ञान हासिल गर्न पाउनु उनीहरूको नैसर्गिक अधिकार पनि हुन्छ ; त्यसैले कुमाल जातिको भाषाको शोधखोज र अनुसन्धान गरी भाषिक अभिलेख तथा सम्पदाका रूपमा सञ्चित गरेर राख्न सकियो भने उनीहरूका सन्तति र यस भाषामा जिज्ञासा राख्ने जो कोही जिज्ञासु व्यक्ति पनि लाभान्वित हुन सक्नेछ भन्न सकिन्छ । यिनै माथि भनिएका कुराहरूबाट नै यस शोधकार्यको अध्ययन र यसको महत्त्व, औचित्य र उपयोगितालाई स्पष्ट्याउन सकिन्छ ।

१.७. शोधक्षेत्रको सीमाङ्कन :

यस शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि खास गरी तनहुँ जिल्लाको घिरिडसुन्धारा गा.वि.स.को गँड्यौलीटार र ढोरफिर्दी गा.वि.स.को किमलडाँडा (किउनडाँडा), सिमले पाखा, र तनहुँकै गँड्यौलीटारमा बसोबास गर्दै आएका कुमाल जातिहरूमध्ये गँड्यौलीटारबाट धेरै वर्ष अघि ढोरफिर्दीमै बसाइँ सरी आएका ९० वर्षीय दलबहादुर कुमाल तथा यिनीहरूकै बसोबास रहेको क्षेत्र र व्यास नगरपालिकाको वडा नं. ९ मा पर्ने अँधेरीभञ्ज्याङलाई शोधकार्यको भौगोलिक परिसीमन बनाइएको छ । अँधेरीभञ्ज्याङ निवासी सीताराम कुमाल र घिरिडसुन्धारा गा.वि.स.गँड्यौलीटारका बासिन्दा तथा कुमालभाषी वक्तालाई भाषिक तथ्याङ्क प्राप्तिको स्रोतका रूपमा परिसीमन गरिएको छ । यसरी नै बुलिडटारमा जन्म भई हाल नवलपरासीको गैँडाकोटमा बसोबास गर्दै आएका खड्गबहादुर कमाल, जो हाल शैक्षिक तालिम केन्द्रमा प्रशिक्षकको रूपमा कार्यरत छन्; उनलाई पनि शोधकार्यको सामग्री सङ्कलनका क्रममा स्रोतव्यक्तिको रूपमा प्रयोग गरेको छ । कुमाल भाषाको अध्ययनका सन्दर्भमा जाति, भाषा, संस्कृति आदि विविध पक्षमा सामान्य अध्ययन भए पनि पदवर्ग, क्रियारूपावली र वाक्यगठन प्रक्रियाका सम्बन्धमा खासै गहन

अध्ययन भएको देखिदैन; त्यसैले पदवर्ग, क्रियारूपावली र वाक्यगठन प्रक्रियाका बारेमा अध्ययन विश्लेषण गर्नुलाई शोधकार्यको क्षेत्रका रूपमा सीमाङ्कन गरिएको छ ।

१.८. सामग्री सङ्कलन विधि :

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न सामग्री सङ्कलनका लागि स्थलगत अध्ययनभ्रमण र स्रोत व्यक्तिहरूसँगको प्रत्यक्ष साक्षात्कार नै प्राथमिक सामग्री सङ्कलनको स्रोत हुनेछ । सामग्री सङ्कलनको माध्यमका रूपमा श्रव्यदृश्य सामग्रीका अतिरिक्त कुमालभाषी वक्ताहरूसँग मौखिक र लिखित अन्तर्वार्ता तथा प्रश्नावली विधिको प्रयोग गरिनेछ । यसका अतिरिक्त द्वितीयक सामग्री सङ्कलनका रूपमा प्रकाशित पुस्तक, पत्रपत्रिका, पुस्तकालयीय अध्ययन र विश्वविद्यालयका शोधपत्र आदिका माध्यमबाट पनि सामग्री सङ्कलनलाई प्राथमिकता दिई शोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । विभिन्न विधि तथा माध्यमबाट सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन विश्लेषण, सत्यापन र वर्गीकरण गरी कुमाल भाषामा प्रयुक्त शब्दहरूको आलेखन गर्नका लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाई कुमाल भाषाको कथ्य स्वरूपलाई नै प्रमुख आधार बनाइएको छ ।

१.९. सैद्धान्तिक ढाँचा तथा शोधविधि :

प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययनका लागि वैज्ञानिक शोधपद्धति अवलम्बन गरिएको छ । आगमनात्मक विधिलाई प्राथमिकताका साथ अवलम्बन गरिएको भए पनि निगमनात्मक पद्धतिलाई पूर्णतया बहिष्कार गरिएको छैन । सामग्रीहरूको सङ्कलन पछि त्यसलाई वर्गीकरण, विश्लेषण र परिशोधन गरी मुख्यतः वैज्ञानिक, ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, प्रयोगात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिद्वारा सत्यापन गरी शोधपत्रको अङ्कका रूपमा समायोजन गर्ने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

१.१०. शोधपत्रको सङ्गठन तथा रूपरेखा :

प्रस्तुत शोधपत्रमा ६ वटा परिच्छेदहरू, एउटा परिशिष्ट खण्ड र एउटा सन्दर्भ सामग्री खण्ड राखिएका छन् । शोधपत्रलाई सङ्गठित र व्यवस्थित रूप दिन ती परिच्छेदहरू तथा खण्डहरूलाई निम्नलिखित शीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ :-

परिच्छेद १ शोधपरिचय

परिच्छेद २ कुमाल जाति, भाषा र संस्कृतिको परिचय

परिच्छेद ३ कुमाल भाषाका शब्दहरूको पदवर्गीय अध्ययन

परिच्छेद ४ क्रियारूपाली र वाक्यनिर्माण प्रक्रियाको अभ्यास

परिच्छेद ५ उपसंहार

परिच्छेद ६ परिशिष्ट खण्ड

सन्दर्भग्रन्थसूचि

परिच्छेद - २

कुमाल जाति, भाषा र संस्कृतिको परिचय

२.१. पृष्ठभूमि :

नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, तथा बहुधार्मिक विविधताले भरिपूर्ण समृद्ध राष्ट्र हो । विविधतामय पहिचान बोकेका, स्वकीय अस्तित्वका प्रद्योतक नेपालीहरूका आफ्नै

भाषा, संस्कृति, वेशभूषा, परम्परा र आफ्नै पहिचानहरू विद्यमान छन् । लघुतापूर्ण, सीमित भौगोलिक परिवेशलाई आत्मसात् गरेर पनि विविधताजन्य पहिचान दिन सक्नु नेपालको आफ्नै निजी विशेषता मान्न सकिन्छ ।

निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले 'के नेपाल सानो छ ?' भन्ने निबन्धमा "नेपाल सानो छ, तर स्वर्ग छ, अल्प छ तर आँखो छ, छुट्टा छ तर आफै विश्व छ; दूर छ तर दूरताको दिव्य जादू ।" भनेजस्तै नेपाल आकारप्रकारले सानो भए पनि जात-जाति, भाषा-भाषी, संस्कार र संस्कृतिले गर्दा नेपाल विश्वमै विशाल मानिन्छ र यो आँखाको नानीजस्तो महत्वपूर्ण छ । प्राकृतिक, भौगोलिक, भाषिक र सांस्कृतिक रूपमा नेपाल विश्वमै अनौठो राष्ट्र मानिन्छ । यिनै विविधतामय पहिचानमध्ये भौगोलिक भाषिक विशिष्टता र जातीय विशिष्टता प्रमुख मानिन्छन् ।

नेपालको क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग कि. मि. (५६००० वर्गमाइल) रहेको यो देश विश्वको कूल क्षेत्रफलको ०.०३% प्रतिशत र एसिया महादेशको कूल क्षेत्रफलको ०.३% प्रतिशत क्षेत्रफलको भूभाग ओगटेको छ (भट्टराई : २०५४ : पृष्ठ : १) । नेपाल पूर्वमा मेची र पश्चिममा महाकालीसम्म फैलिएको छ । विश्वकै सर्वोच्च शिखर सगरमाथा लगायत विश्वका सर्वोच्च दश शिखरहरूमध्ये ८ वटा हिमशिखरहरूले नेपाललाई विशिष्ट भौगोलिक परिचय भएको राष्ट्रका रूपमा चिनाएका छन् । शान्तिका अग्रदूत महामानव गौतमबुद्धको जन्मधर्ती भएकाले पनि नेपाललाई विश्वभरि प्रतिष्ठित बन्न थप बल र प्रेरणा प्रदान गरेको छ ।

नेपालमा भाषिक विविधता छ भन्ने कुरा जगजाहेर नै छ । प्रा.डा.माधवप्रसाद पोखरेलका अनुसार विश्वमा बोलिने दस भाषा परिवारका भाषाहरूमध्ये पाँच भाषा परिवार (भारोपेली, भोट चिनियाँ, आग्नेली, द्रविड र कुसुण्डा भाषा परिवार) का भाषाहरू नेपालमा बोलिन्छन् । प्रा.पोखरेलका अनुसार नेपालमा कुसुण्डा भाषालाई छुट्टै भाषा परिवारको भाषा मान्नुपर्छ भन्ने अभिमत रहेको देखिन्छ । यस कुराको आधिकारिक पुष्टि भने हुन बाँकी छ । यदि यस भाषाले छुट्टै भाषा परिवारको मान्यता पायो भने नेपालमा पाँच भाषा परिवारका भाषा बोलिन्छन् भन्ने कुरा प्रमाणित हुनेछ । वि.सं.२०५८ सालको जनगणनाअनुसार २,३१,५१,४२३ जनसंख्या रहेको नेपालमा १०३ भन्दा बढी जातिका मानिसहरूबाट करिब ९२ भाषाहरू बोलिने कुरा सार्वजनिक गरिएको छ

। सन् २००० मा बारबारा ग्राइम्सको इथोनोलगले नेपालमा १२८ वटा भाषाहरू बोलिने कुराको दाबी गरेको छ । जेहोस् नेपालमा विश्वका साढे चारहजार जति भाषाहरूमध्ये १०० भन्दा बढी भाषाहरू यहाँ बोलिन्छन् भन्ने कुरा मान्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालमा जेजति पनि भाषाहरू बोलिन्छन् तिनीहरूको अभैसम्म पनि गहन तरिकाले शोधखोज र अध्ययन-अनुसन्धान हुन सकेको छैन । नेपालमा यति नै संख्याका भाषाहरू बोलिन्छन् भन्ने कुरा पनि स्पष्टसँग भन्न सकिने अवस्था छैन । ‘राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क २०५८’ नामक पुस्तिकाले ‘अन्य’ शीर्षकमा यति प्रतिशत भनेर एकमुष्ट उल्लेख गर्ने गरेको हुँदा माथिको “नेपालमा १०० भन्दा बढी भाषा बोलिन्छन् ।” भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्ने आधार मिल्छ । यहाँ बोलिने प्रत्येक भाषाहरूको सर्वेक्षण कार्य अधुरो रहेको देखिन्छ । नेपालमा कति भाषा बोलिन्छन् र प्रत्येक भाषाका के कस्ता आधार र मौलिक प्रकृतिहरू रहेका देखिन्छन् भन्ने कुराको जानकारी दिन सकिएको छैन । नेपालमा बोलिने अनेकौं भाषाहरूमध्ये कतिपय भाषाहरू उचित प्रचारप्रसार तथा संरक्षण र संवर्द्धनको अभावमा ओभ्रेलमा पर्ने मात्र नभई लोपोन्मुख अवस्थामा पनि पुगेका छन् । राष्ट्रको केन्द्रीय स्तरमै स्पष्ट भाषिक नीति नभएका कारणले र राष्ट्रको भाषिक नीतिले राष्ट्रभित्रका यावत् राष्ट्रिय भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन तथा समुत्थानका लागि पहल नगरिदिनाले राष्ट्रभित्रका सबै भाषाहरू संरक्षित हुन सकेका छैनन् । राष्ट्रको भाषिक नीतिका अभावमा कतिपय भाषाहरू लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् ।

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूमध्ये कुमाल भाषा पनि एक हो । भोजपुरी भाषाका अधिकांश शब्दहरूको प्रयोग यस भाषामा पाइएका हुनाले यस भाषालाई भारोपेली भाषापरिवारभित्र वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

२.२. नेपालमा कुमालहरूको अवस्थिति :

कुमाल जाति नेपालको प्राचीन तथा पिछडिएको आदिवासी जनजाति हो । यो जाति नेपालमा इसापूर्वदेखि नै बसोबास गर्दै आइरहेको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तनहुँमा बसोबास गर्दै आएका यस जातिका मानिसहरूको आगमन कहाँबाट कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा कुनै पनि विद्वानको आधिकारिक धारणा सार्वजनिक भएको छैन । यिनीहरूको माउथलोका बारेमा

कुमाल जातिका पूर्वज व्यक्तिहरूबाट जानकारी लिन खोज्दा कतैबाट र कसैबाट पनि यसको पुष्टि गर्ने अभिमत र आधार पाउन सकिएन । 'कतिपय कुमालहरू तराई खण्डका थारू जातिको समुदायबाट अलगिएर नदीका किनारकिनार हुँदै पहाडका कछार खण्डमा बसोबास गर्न आइपुगेका र तिनको जातिगत सम्बन्ध पनि थारू जातिका मानिसहरूसँगै भएको बताउँछन् । तराईबाट बसाइँ सरे पहाडका कछार खण्डमा र त्यहाँबाट पुनः विस्थापित भई भित्री मधेसमा बसोबास गर्न आइपुगेको हुनसक्छ । कुमाल जातिको वंशपरम्पराको ऐतिहासिक अनुसन्धान नभएसम्म निश्चित निर्णयमा पुग्न सकिन्न (पौडेल, हिरामणि : २०४३ : पृष्ठ : १९५) ।' नेपाल विभिन्न जातजातिहरूले बसोबास गर्दै आएको पावन, उर्वरा र प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण राष्ट्र हो । यहाँ बाहुन, क्षेत्री, गुरुङ, मगर, नेवार, राई, लिम्बू, थारू, बोटे, दरै, दनुवार, कुमाल आदि गरी शताधिक जातिका मानिसहरू बसोबास गर्छन् । यीमध्ये कुमाल जातिका मानिसहरू पनि विभिन्न जिल्लामा छरिएर बसोबास गर्दै आइरहेका छन् । चुडामणि बन्धुले कुमालहरू पूर्वमा मोरङ, झापा, विराटनगर र पश्चिममा धादिङ, लमजुङ, चितवन, नवलपरासी प्रभृति आदि जिल्लाहरूमा बसोबास गर्दछन् र यिनको विशेष बसोबास चिसापानी, चितवन र नवलपुरमा छ भनेका छन् (रेग्मी, चुडामणि : २०३२ : पृष्ठ : १९५) । बन्धुले उक्त कुरा उल्लेख गरे पनि नेपालमा कुमाल मातृभाषी जातिका मानिसहरूको अवस्थिति र जनसङ्ख्याका बारेमा जानकारी लिनका लागि वि.सं. २०५८ सालको राष्ट्रिय जनगणनामा आलोडन विलोडन गर्नुपर्ने हुन्छ । जसअनुसार राष्ट्रव्यापी रूपमा यिनीहरूको कुल जनसङ्ख्या ९९,३८९ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषहरूको कुल जनसङ्ख्या ४८,८८३ र महिलाहरूको कुल जनसङ्ख्या ५०,५०६ रहेको कुरा तथ्याङ्कको अध्ययन गर्दा स्पष्ट देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यका ७५ वटै जिल्लामा कुमाल जातिको अवस्थिति र कुमाल जाति तथा कुमाल मातृभाषीहरूको जनसङ्ख्यालाई तलको तथ्याङ्कगत तालिकाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

२.२.१. कुमालहरूको जनसङ्ख्या २०५८ :

क्र.सं.	व्याप्ति	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
---------	----------	-------	-------	-------	---------

१	राष्ट्रव्यापी	४८,८८३	५०,५०६	९९,३८९	०.४४%
---	---------------	--------	--------	--------	-------

२.२.२. भौगोलिक क्षेत्रगत तथ्याङ्क विवरण :

क्र.सं.	व्याप्ति	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	सहरी क्षेत्र	६,५५३	६,५३७	१३,०९०	०.४१%
२	ग्रामीण क्षेत्र	४२,३९०	४३,९६९	८६,२९९	०.४४%
३	हिमाली क्षेत्र	६३४	६१४	१,२४८	०.०८%
४	पहाडी क्षेत्र	२४,३३४	२६,३७२	५०,७०६	०.५०%
५	तराई क्षेत्र	२३,९१५	२३,५१७	४७,४३२	०.४३%

२.२.३. विकासक्षेत्रगत तथ्याङ्क विवरण :

क्र.सं.	व्याप्ति	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	पूर्वाञ्चल विकासक्षेत्र	३,७७८	३,६७०	७,४४८	०.१४%
२	मध्यमाञ्चल विकासक्षेत्र	११,७००	११,५११	२३,२११	०.२९%
३	पश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र	२६,९३०	२८,७८९	५५,७१९	१.२२%
४	मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र	५,८४०	५,८४०	११,६८०	०.४३%
५	सुदूरपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र	६३५	६९६	१,३३१	०.०६%

२.२.४. जिल्लागत तथ्याङ्क विवरण :

२.२.४.१. पूर्वाञ्चल विकासक्षेत्रमा कुमालको जिल्लागत अवस्थिति :

क्र.सं.	जिल्ला	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	ताप्लेजुङ	५	१	६	
२	संखुवासभा	४२६	४४४	८७०	
३	सोलुखुम्बु	९	४	१३	
४	पाँचथर	२३	१८	४१	
५	इलाम	३१३	३१६	६२९	
६	धनकुटा	१४	९	२३	
७	तेह्रथुम	×	×	×	
८	भोजपुर	९९	१०८	२०७	
९	ओखलढुङ्गा	×	१	१	
१०	खोटाङ	१९	२७	४६	
११	उदयपुर	४१	२४	६५	
१२	भापा	८७९	८४७	१,७२६	
१३	मोरङ	३४१	३१३	६५४	
१४	सुनसरी	५६५	५३०	१,०९५	
१५	सप्तरी	६३८	६४९	१,२८७	
१६	सिराहा	४०६	३७९	७८५	

२.२
.४.
२.
मध
यमा
ञ्च
ल
विक
सक्ष
ोत्रम
ा
कुम

गण्डकी जिल्लागत अवस्थिति

क्र.सं.	जिल्ला	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	दोलखा	२०	१३	३३	
२	सिन्धुपाल्चोक	५	८	१३	

३	रसुवा	१३	२	१५	
४	सिन्धुली	११	३	१४	
५	रामेछाप	१९१	२१७	४०८	
६	काभ्रेपलाञ्चोक	३	८	३	
७	ललितपुर	२३	१०	३३	
क्र.सं.	जिल्ला	पुरुष	महिला	सुम्मा	प्रतिशत
	भक्तपुर				
१	मनाङ्ग	४२५३	११५८	५४११	
२	काठमाण्डौ				
३	मस्ताङ्ग	१४२१	४७९	१९००	
४	नुवाकोट				
५	गोरखा	३६१३९	४०४३३	७६५७२	
६	धादिङ्ग				
७	लमजुङ्ग	७१३	८६५	१५७८	
८	मकवानपुर				
९	तनहुँ	३८३३	३६३३	७४६६	
१०	धनुषा				
११	स्याङ्जा	६६२१	७४५	७३६६	
१२	मेची				
१३	कास्की	८७४	८९०	१,७६४	
१४	म्याग्दी	८	२	१०	
१५	पर्वत	२०७	१८३	३९०	
१६	बागलुङ्ग	३७०	३६०	७३०	
१७	गुल्मी	३,५१७	३,९३५	७,४५२	
१८	पाल्पा	२,८६८	३,१४५	६,०१३	
१९	अर्घाखाँची	२,४१८	२,६६३	५,०८१	
२०	नवलपरासी	६,०७०	६,३०६	१२,३७६	
२१	रूपन्देही	१,८३७	१,६४०	३,४७७	
२२	कपिलवस्तु	४४६	३९५	८४१	

२.२
४.
३.
पश्चिम
ज्वल
विक
सक्ष
ोत्रम
ा
कुम
ाल
को
जिल

लागत अवस्थिति

२.२.४.४. मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रमा कुमालको जिल्लागत स्थिति :

क्र.सं.	जिल्ला	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	डोल्पा	८	८	८	
२	जुम्ला	४	३	७	
३	कालीकोट	२	×	२	
४	मुगु	३	×	३	
५	हुम्ला	२८	१९	४७	
६	प्युठान	१,३३५	१,४०४	२,७३९	
७	रोल्पा	११	५	१६	
८	रुकुम	२	१	३	
९	सल्यान	२८	१७	४५	
१०	सुर्खेत	८३	६६	१४९	
११	दैलेख	१२५	१४४	२६९	
१२	जाजरकोट	×	×	×	
१३	दाङ	३,३४१	३,३३३	६,६७४	
१४	बाँके	७०५	६७०	१,३७५	
१५	बर्दिया	१७३	१८१	३५४	

२.२
.४.
५. सु
दूरप
श्चि
माञ्
चल
विक
सक्ष
ेत्रम
ा

कुमालको जिल्लागत स्थिति :

क्र.सं.	जिल्ला	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	बाजुरा	१००	१३३	२३३	
२	बझाङ	×	×	×	
३	दार्चुला	×	×	×	
४	अछाम	२०६	२४८	४५४	
५	डोटी	९	३	१२	
६	डडेल्धुरा	१६	१२	२८	
७	बैतडी	२	×	२	
८	कैलाली	२२१	२१९	४४०	
९	कञ्चनपुर	८५	७७	१६२	

स्रोत :
राष्ट्रिय
जनगण
ना,
२०५८
(
जातजा
तिको
जनसङ्
ख्या)

राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय,
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ २०६४ ।

माथिको तालिकाले कुमाल भाषाको राष्ट्रिय अवस्थितिको झलकलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसरी नै यस शोधकार्यको उद्देश्य भनेको तनहुँ जिल्लाका कुमाल जाति र कुमाल भाषाको अध्ययन गर्नु हो । तनहुँ जिल्लामा के कति सङ्ख्यामा कुमाल जातिका मानिसहरूको अवस्थिति रहेको छ ? तिनीहरूको भाषा र भाषाप्रयोगको स्थिति कस्तो छ ? भनी शोध अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने काम यस शोधकार्यमा भएको छ । तनहुँ जिल्लाका विभिन्न गा.वि.स.मा अवस्थित कुमाल जाति र कुमाल भाषाभाषी जनसङ्ख्याको अवस्थितिगत तथ्याङ्कलाई तलको तालिकामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :-

२.२.४.६. तनहुँ जिल्लाको गा.वि.स.गत कुमाल जनसङ्ख्या तालिका :

क्र. सं.	गाउँ विकास समिति	जनसङ्ख्या	कैफियत
----------	------------------	-----------	--------

१	अरुणोदय	१५३	
२	आँबु	६	
३	केशवटार	×	
४	किहुँ	×	
५	कोटा	×	
६	काहुँशिवपुर	×	
७	कोटदरबार	×	
८	क्यामिन	३७६	
९	खैरेनीटार	४१९	
१०	गजरकोट	३३७	
११	घाँसीकुवा	×	
१२	चोकचिसापानी	×	
१३	छाड	२९७	
१४	छिपछिपे	×	
१५	छिम्केशवरी	×	
१६	जामुने	२७	
१७	ढोरफिर्दी	९६७	
१८	तनहुँसुर	१५	
१९	थप्रेक	×	
२०	दुलेगौडा	×	
२१	देवघाट	×	
२२	देउराली	×	
२३	धरमपानी	×	

२४	पोखरीभञ्ज्याङ	७	
२५	पुर्कोट	२४८	
२६	फिरफिरे	×	
२७	व्यास नगरपालिका	६१९	
२८	बरभञ्ज्याङ	×	
२९	बन्दीपुर	२१	
३०	वसन्तपुर	×	
३१	बैदी	×	
३२	भिकोर्ट	२८	
३३	भानु	९३८	
३४	भगवतीपुर	३३	
३५	भानुमती	×	
३६	भिमाद	२५४	
३७	मनपाङ	११३	
३८	माभुकोट	२९३	
३९	मिर्लुङ	×	
४०	रिस्ती	×	
४१	रानीपोखरी	×	
४२	राम्जाकोट	१७५	
४३	राइपुर	×	
४४	रूपाकोट	४०	
४५	सुन्धारा	१,४०६	
४६	श्याम्घा	१२२	

४७	सतीस्वारा	×	
४८	संस्थागत	९	
	जम्मा	६,९०३	

स्रोत : जि.वि.स.तनहुँ ।

कुमाल भाषाको अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा जे जस्ता तथ्याङ्कहरू प्राप्त भएका छन्, तिनलाई यथासम्भव आधिकारिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.३. कुमालहरूको जातिगत परिचय :

कुमाल शब्दको व्युत्पादन संस्कृत भाषामा प्रचलित व्युत्पादनअनुसार कुम्भम् कारयति इति 'कुम्भकारः' भनेर गरिएको पाइन्छ । यो शब्द कुम्भकार > कुम्हार > कुम्हाल हुँदै > 'कुमाल' शब्दको रूपमा विकसित हुँदै आएको मान्नुपर्छ । यहाँ कुम्हार भनेर कुमाल जातिलाई नै सङ्केत गर्न खोजिएको हुनुपर्छ । 'कुम्हार' शब्दमा आएको 'र' ध्वनि र 'कुम्हाल' शब्दमा आएको 'ल' ध्वनिमा खासै भिन्नता छैन भन्ने कुरा पाणिनीय व्याकरणमा 'रलयोरभेदः' भन्ने भनाइले पनि यस भनाइलाई उक्त शब्दगत व्युत्पादनमा समेत सघाउ पुऱ्याएको पाइन्छ । कुम्भकार शब्दको अपभ्रंश रूप नै कुमाल हो भन्ने प्रथम आधार मान्न सकिन्छ ।

यस शब्दलाई दोस्रो तरिका अर्थात् नेपाली भाषावैज्ञानिक मान्यता र सन्दर्भ अनुसार पनि विश्लेषण गरेर हेर्न सकिन्छ । जसअनुसार कुम्भ + आल = कुमाल हुन्छ । कुम्भको अर्थ घैंटो (माटाको भाँडो) र 'आल' को अर्थ भएको, बनाउने, धनी भन्ने विशेषणमूलक अर्थ बुझाउँदछ । कुम्भमा रहेको 'भ्' र 'अ' ध्वनिको लोप गरेर ध्वनिताOEवक प्रक्रियाबाट पनि कुमाल शब्दको निर्माण र निर्वचन गर्न सकिन्छ ।

भाषा र साहित्यसेवी उपप्राध्यापक नारायणप्रसाद अधिकारीको खोज र अध्ययनअनुसार ब्रह्माजीको कुमबाट उत्पन्न भएकाले यस जातिलाई कुमाल भनिएको हो भन्ने कुमालहरूको यस

शब्दमा रहिआएको व्युत्पत्तिगत तथ्य पनि प्रस्तुत भएको पाइन्छ (अधिकारी, नारायण : भिलेज प्रोफाइल : २०४२) ।

उपर्युक्त ढङ्गबाट बनेको कुमाल शब्दले एउटा जाति विशेषलाई बुझाउँछ । नेपालका तराई, भित्री मधेस र पहाडका कछार खण्डहरूमा बसोबास गरी जीवन निर्वाहका लागि परम्परागत रूपमा माटाका भाँडावर्तनहरू बनाएर गाउँगाउँमा लगी बिक्री गर्ने व्यवसाय अँगाल्दै आएको यो जाति कुमाल जातिको रूपमा प्रख्यात छ । आजभोलि खेतीकिसानी आदि अन्यान्य व्यवसायलाई यिनीहरूले अँगालेका भए पनि सुरुसुरुमा माटाका भाँडावर्तनहरू बनाएर बिक्री गर्नु कुमालहरूको प्रमुख व्यवसाय मानिन्थ्यो र यसैका आधारमा यिनको जातिगत नामकरण भएको हो । माटाका भाँडाहरू बनाउने हुनाले यिनलाई कुमाल भनिएको हो भन्ने कुरा उल्लिखित कुमाल शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रियाबाट पनि स्पष्ट हुन्छ (पौड्याल, हिरामणि : २०४३ : पृष्ठ : ७) । कुमालहरूलाई जिल्लैपिच्छे फरक फरक प्रकृतिमा देख्न सकिन्छ । कुमालहरू अशिक्षित तथा अविकसित जनजाति भएको हुँदा नौलो मानिससँग छिटो परिचित हुन जान्दैनन् । स्वास्नी मानिसहरू पनि प्रायः निष्कपट र हँसिला फरासिला देखिन्छन् ।

नेपालका विभिन्न भूभागमा बसोबास गर्दै आएका कुमाल जातिहरूभित्र भिन्नभिन्न प्रकार रहेको पाइन्छ । यी कुमाल जातिका प्रकार भूगोल विशेषसँग पनि सम्बन्धित देखिन्छन् । कुनै ठाउँमा 'पहाडी कुमाल' जातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् भने कुनै ठाउँमा 'नेवार कुमाल' जातिका मानिसहरू छन् र कुनै ठाउँमा 'थारू कुमाल' छन् । काठमाण्डौ उपत्यकाको भक्तपुर जिल्लाको ठिमी भेगका कुमालहरू आफूलाई नेवार कुमाल भन्दछन् । पाल्पा, नवलपरासी, प्युठान, चितवन, धादिङ, जिल्लाका कुमालहरू आफूलाई पहाडी कुमाल भन्दछन् भने दाङदेउखुरीका केही गाउँमा बसोबास गर्ने कुमालहरूले आफूलाई थारू कुमालका रूपमा चिनाउन चाहन्छन् ।

शारीरिक बनावटका आधारमा कुमालहरू प्रायः कालो वर्ण, मझौलो कद र मझोलियन आकृतिका हुन्छन् । आकारप्रकारमा यिनीहरू माझी, बोटे र थारूहरूसँग मिल्दाजुल्दा नै देखिन्छन् । सिधासादा र सरल स्वभावका मानिने यस जातिका मानिसहरू छलकपट नजानेका, परिश्रमी र

मिलनसार पनि देखिन्छन् । श्रमजीवी भएकाले यस जातिका मानिसहरू बलियाबाङ्गा , हट्टाकट्टा र तन्दुरुस्त नै देखिन्छन् ।

कुमाल जातिका मानिसलाई पहाडे कुमाल, नेवार कुमाल र थारू कुमाल गरी तीन वर्गमा विभाजित गरिएभैं तिनले लगाउने भेषभूषा र पहिरन पनि फरकफरक देख्न पाइन्छ । भेषभूषा र पहिरन निर्धारण पनि स्थानीय जलवायु र तत्स्थानीय सामाजिक प्रचलनबाट प्रभावित मान्न सकिन्छ । थारू जातिका कुमालहरूले थारूकै जस्तो पहिरन लगाउँछन् । कम्मरमुनि तीन रङ्गको लहङ्गा लगाउँछन् , जो कुर्कुच्चासम्म लामो हुन्छ । कम्मरमाथि चाहिं चोलिया भनिने घाँटीसम्मको कपडा लगाउँछन् । पाखुराजति खुल्ला हुन्छ । लोग्ने मानिसहरूले शरीरको माथिल्लो भागमा कमिज र तल्लो भागमा लँगौटी र कट्टु लगाउँछन् । नेवारजातिका कुमालहरू दौरा र कुर्ता सुरुवालमाथि इस्टकोट र टोपी लगाउँछन् । महिलाहरूले घरबुनाको धोती र चौबन्दी चोलो लगाउँछन् । यिनीहरूले लगाउने धोती र चोलो प्रायः कालो रङ्गको हुन्छ । पहाडी कुमाल जातिका पुरुषहरूले शिरमा नैनासुतको टोपी शरीरमा घरबुनाको भोटो, दौरा, कमिज र त्यसमाथि इस्टकोट (आस्कोट), हातमा चाँदीको बाला, कम्मरमा पटुका र खुपेट्याक् (खुपेटो) भिरी कटीभन्दा मुनिको भागमा छोटो घरबुनाको कछ्छाड, हाफपैन्ट र सुरुवालको पहिरनमा सजिएर प्रायः खाली खुट्टा हिंडेका देखिन्छन् । महिलाहरूले पाटको चौबन्दी चोलो, कालो गुनिउं, घलेक, नैनसुतको मजेत्रो र छोटोछोटो तरिकाले लगाउने छिट्ट (गउन) को फरियामाथि घरबुनाको ९ हाते पटुकी बाँधी खुपेट्याक् (खुपेटो) पनि भिरेका देखिन्छन् । ग्रामीण भेगका महिलाहरू पनि प्रायः खाली खुट्टा नै हिंडेका देखिन्छन् । जुत्ताचप्पलको कम प्रयोग गर्नु, जाल लिएर माछा मार्न हिंड्नु, खुपेट्याक् (खुपेटो) भिर्नुजस्ता कुराहरू पुराना पुस्ताकाविशेष पहिचानका रूपमा देखिन्छ भने नयाँ पुस्तामा आधुनिक युग सुहाउँदो पहिरन र चालचलनले स्थान लिएको पनि देख्न सकिन्छ ।

आभूषणमा महिलाहरूले घाँटीमा गुरिया (काठ आदि वस्तु छेडेर बनाइएको गहना), मुगा, पोते, माला आदि गहना लगाउँछन् भने हातमा कुहिनामा चुरिया, पुवाँलो (नक्कली किसिमको मुगा) आदि लगाउँछन् । कानमा दुम्री, माडवरी, मुन्द्री र सिलमुन्द्री पनि लगाउँछन् । घाँटीमा चाँदीको पैसाको हारमाला, मुगा, जालीपोते र जन्तर, ठिमुरा, नाकमा बुलाँकी र लाहुरे भापे (

भुम्के) फूली, कानमा पाटे सुन, हातमा दूधे चाँदीको ठोका र रैयाँ, खुट्टामा कल्ली पनि परम्परागत गहनाको रूपमा कुमालीहरूले प्रयोग गर्दछन् । (स्रोत : व्यास ९ अँधेरीभञ्ज्याङ निवासी सीताराम कुमालसँगको अन्तर्वार्ता) अहिले आएर नयाँ पिँठीमा सुनको गहनाको प्रचलन बढेको देखिए पनि पुराना पिँठीका महिलाहरूले चाँदीकै गहनाको प्रयोग गरेको देख्न सकिन्छ । खासगरी पहिरनमा स्थानीय वेशभूषाको प्रभाव परे पनि प्रायः स्वास्नी मान्छेहरू कालो गुनिउँ नै पहिरन्छन् । नयाँ पिँठीका युवायुवतीहरू भने गाउँठाउँ सुहाउँदो आधुनिक प्रकृतिको पहिरनमा भुमेका पाइन्छन् । कुमालहरू अशिक्षित तथा अविकसित जनजाति भएको हुँदा नौलो मानिससँग छिटो परिचित हुन जान्दैनन् । स्वास्नी मानिसहरू पनि प्रायः निष्कपट र हँसिला फरासिला देखिन्छन् ।

आहारविहारको कुरा गर्दा कुमाल जातिमा खास गरी भात, तरकारी, माछामासु र जाँडरक्सी नै प्रमुख मानिन्छ । घरमा आउने पाहुनाहरूप्रति स्वागत सत्कारको भावना पनि यिनीहरूमा पाइन्छ । नवागन्तुकलाई सत्कार गर्दा यिनीहरूले प्रायः जाँडरक्सीलाई नै अगि सार्ने गर्दछन् । अतिथिसत्कार, देवीदेवता र पितृको पूजामा समेत कुखुरा, हाँस र सुँगुरको मासु अनिवार्यजस्तो देखिन्छ । पहाडे कुमाल, नेवार कुमाल र थारू कुमाल जातिमा खानपानमा प्रायः समानता देखिन्छ ।

कुमाल जातिका नाम र थरहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । यो जातिमा बच्चा जन्मेको तीन दिनमा कसैले पाँच दिनमा कसैले सात दिनमा ज्वाइँ चेलाचेलीलाई बोलाएर बच्चाको न्वारन गरी नामकरण गर्दछन् । यो नामकरण भने बच्चा जन्मेको बारकाआधारमा भनौँ बारको पहिलो अक्षरका आधारमा गर्ने गरिन्छ । आइतबार जन्मेकालाई अइते, अइती, सोमबार जन्मेकालाई सोमी, सोममाया, मङ्गलबार जन्मेकालाई मङ्गले, मङ्गली, बुधबार जन्मेकालाई बुधे, बुधिमाया बिरे, विमला आदि भनेर बोलाउने गरिन्छ । यसरी नै यिनीहरूको थर निर्धारण प्रथमतः गोत्रका आधारमा हुनेगर्दछ । यो जातिमा हलेदी र त्रिशुले गोत्रजस्ता विभिन्न गोत्रका आधारमा र पुरानो वासस्थान र पेसाका आधारमा भएको पाइन्छ । जस्तै- पोखराबाट आएकाहरूलाई पोखरेली, पाल्पाबाट आएकाहरूलाई पाल्पाली, कछारबाट आएकाहरूलाई कछारे, चापाकोटबाट आएकाहरूलाई

चाउकोटे, किमलडाँडामा बस्नेलाई किउनडाँडे, डेढगाउँबाट आएकालाई डेढगाउँले, स्याङजाबाट आएकालाई स्याङजाली, पर्वतबाट आएकालाई पर्वते, लामितरामा बस्ने कुमाललाई लामितारे, चुँदीमा बस्नेलाई चुँदेली, भलायोटाबाट आएकालाई भल्टारे, कालीपारबाट आएकालाई कालीपारे आदिजस्ता कुमालका थरहरू क्षेत्रीय तथा विशेषणमूलक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । कुमाल भाषाको अध्ययन कृतिमा कृतिकारले भनेका छन्, “कुमालका थरहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । कतिपय थरहरू पुरानो वासस्थान र पेसाका आधारमा निर्धारित गरिएका प्रतीत हुन्छन् (पौडेल, हिरामणि शर्मा पूर्ववत्, पृष्ठ ८) ।” यस शोधकर्तालाई उक्त नामथरको विश्लेषण र सत्यापनको आधारचाहिँ क्षेत्रकार्यबाट प्राप्त सत्यतथ्य नै रहेको छ ।

२.४. कुमाल जातिको सांस्कृतिक परिचय :

प्रत्येक समाजका आआफ्नै किसिमका संस्कार, संस्कृति र सांस्कृतिक विशेषताहरू हुन्छन् । विभिन्न जातजातिका समाजहरू भएजस्तै कुमालहरूको पनि आफ्नै समाज छ । उनीहरूको पनि आफ्नै किसिमको धर्म, संस्कार, संस्कृति र सांस्कृतिक विशेषताहरू छन् । पहाडी कुमाल र मधेसी थारू कुमालहरू हिन्दू धर्मावलम्बी मानिन्छन् भने काठमाण्डौ उपत्यकामा रहेका नेवार कुमालहरू हिन्दू धर्मावलम्बी र बौद्ध धर्मावलम्बी कुमालका रूपमा चिनिन्छन् । कुमाल जातिहरूमा दुःख विरामी पर्दा धामीभाँक्री र भारफुक गरी धूपधुँवार गर्ने प्रचलन बढी रहेको पाइन्छ । यिनीहरूमा तन्त्रमन्त्र र भारफुकप्रति बढीविश्वास रहेको देखिन्छ । भारफुक र धूपधुँवारका क्रममा कुखुरा, पाठापाठी, हाँस र सुँगुरको बलि दिने प्रचलन अद्यावधि पनि देख्न पाइन्छ । यस जातिमा जन्मदेखि मृत्युसम्म गरिने सामाजिक संस्कारहरूमध्ये छैटी, न्वारन् (नामकरण), पास्नी (भातखुवाइ), क्षौरकर्म (नाककान छेड्ने र कपाल खौरने काम), विवाह र मृत्यु आदि संस्कारहरू प्रमुख मानिन्छन् । यसका अतिरिक्त “मइँ दरसन् करइँनु ।” भनेर आफ्नै भाषामा स्वकीयपनको अभिवादन संस्कार पनि देख्न सकिन्छ ।

अन्य भाषाभाषी समाजका मानिसहरू जस्तै कुमाल भाषी समाजका मानिसहरू पनि विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउँछन् । भिन्नभिन्न ठाउँका कुमालहरूले मनाउने चाडपर्वहरू पनि भिन्नभिन्न किसिमका पाइन्छन् । थारू कुमालहरूले माघी, अष्टमी, गुरिया र होलीजस्ता

चाडपर्वहरू मनाउने गरेजस्तै पहाडी कुमाल भनेर चिनिने तनहुँका कुमालहरू बाहुन छेत्रीको प्रभावमा रहेका हुनाले तीज, दसैं, तिहार, माघेसंक्रान्ति, शिवरात्री, दसहरा, औंसी र पूर्णिमाजस्ता तिथिहरूमा पनि हर्षोल्लासपूर्वक खानपान र रसरङ्ग गर्दै हल नचल्ने गरी नाच्ने गर्ने र चाडपर्वको रूपमा मनाउने प्रचलन रहेको देख्न पाइन्छ । बडादसैंमा पूर्णिमाका दिनसम्म टीका लगाई आशीर्वाद लिने र खानपान गरी रमाइलो गर्ने परम्परा यो समाजमा अद्यावधि विद्यमान देख्न पाइन्छ ।

सामाजिक चलनका रूपमा परिमोप्रथा यस समाजमा देख्न पाइन्छ । प्रत्येक दिन आलोपालो गरी एकअर्काको काम सघाएर आ-आफ्नो कामको पालाको दिनमा आफूकहाँ बोलाई काम गर्ने चलन परिमोप्रथा हो । रोपाइँ र दाइँजस्ता ठूलाठूला कामका सन्दर्भमा यस्तो पर्माप्रथा अपनाइन्छ । यस्तै अवसर पारेर असारे र मंसिरे गीत गाएर मनोविनोदको भेल बगाउँदै मनोरञ्जन लिने कार्यको संरक्षण पनि यो समुदायले गरिरहेको छ, भन्नुपर्छ ।

सामूहिक नाचगानको रूपमा गुरुङ समाजमा रोदी बसेजस्तै यो समाजमा भाम्रे बस्ने प्रचलन देखिन्छ । खासगरी औंसी र पूर्णिमाजस्ता दिनहरूमा ओल्लोपल्लो घरगाउँका युवायुवतीहरू कुनै एकजनाको घरमा जम्मा भई नाचगानको कार्यक्रमका रूपमा भाम्रे गाउने प्रचलन देखिन्छ । यसमा बालकदेखि वृद्धसम्म सबै प्रकारका व्यक्तिहरू उत्साह र उमङ्गपूर्वक भाग लिने गर्दछन् । मादल र खैंजडी-मुजुरा बजाएर रसरङ्ग गरिने भाम्रेमा जाँडरक्सी खाएर मनोविनोद गरेको पनि देख्न सकिन्छ । भाम्रे नाचजस्तै यस जातिमा करुवा नाच, मारुनी नाच र पाउँदुरे नाच पनि प्रसिद्ध रहेको कुरा कुमाल जातिका पूर्वजहरूबाट जानकारी पाइन्छ ।

ब्राह्मण तथा क्षेत्री समाज र संस्कृतिमा श्राद्ध भनेर चिनिने धार्मिक तथा परम्परागत संस्कारलाई कुमाल समाजमा कुलदेवताको पूजाका रूपमा मनाइएको पाइन्छ । पितृकार्यको रूपमा यस जातिले कुलदेवताको पूजा गर्दै आएको पाइन्छ । कुमालहरू यस्तो पितृकार्यलाई कुलदेवताको पूजाका रूपमा मान्दछन् । यस जातिका मानिसहरू पितृकार्यका दिनमा कुखुरा एवं हाँसको बलि चढाउने काम गर्दछन् ।

२.५. कुमाल जातिको सामाजिक परिचय :

नेपाली समाजको निर्माण विभिन्न जातजाति, वर्ग र समुदायको सम्मिश्रणबाट भएको छ । समाज निर्माता जातिहरूमध्ये कुमाल जाति पनि एक हो । यिनीहरूको पनि आ-आफ्नै समाज हुन्छ । यिनीहरू अन्य जातिका मानिसहरूसँगभन्दा आफ्नै जातिका मानिसहरूसँग बस्न मन पराउँछन्, त्यसैले प्रायः यिनीहरूको बस्ती अलग्गै जस्तो देखिन्छ । कुमालहरूको बस्तीमा घरहरू प्रायः गुजुमुच्च परेका हुन्छन् । सायद सुरक्षाका दृष्टिले पनि हुन सक्छ । यिनीहरूको घर कतै भिगँटी (सिठासिम्किना) ले बारेको, फुस (घर छाउन हुने खर, पराल आदि)को छानो र फुसकै भित्ता भएको हुन्छ त कतै ईँटा ढुंगाले गाढो लगाएको एकतले र कतै तला भएको फुसको छानो भएका घरहरू पनि हुन्छन् । यिनीहरूलाई आधुनिकताले अङ्गमाल गर्न खोजे तापनि घरको बनावटमा खासै परिवर्तन आएको पाइँदैन । यिनीहरूको पुराना घरहरूमा प्रायः एउटा मात्र ढोका राखिएको देख्न पाइन्छ ।

‘कुमालहरूलाई नेपालको आदिवासी मध्येको एक जाति मानिन्छ । दमौली वरपर बसोबास गर्ने कुमालहरूको पुख्र्यौली थलो कहाँ हो ? भन्ने कुराको यकिन हालसम्म भएको छैन । नदीको छेउछाउमा बसी माछा मार्ने काम गरे तापनि यिनीहरूको प्रमुख व्यवसाय भनेको माटाको भाँडा बनाउने उद्योग नै हो । आफ्ना बाबुबाजेले बताएअनुसार यिनीहरू कास्की जिल्लाको पोल्याङ्ग भन्ने गाउँबाट यहाँ आएको बताउँछन् । दमौली वरपर ८० देखि ९० घरपरिवारमा ७०० जति कुमालहरू बसोबास गर्दै आइरहेका छन् । व्यास नगरपालिकामा यहाँको कुल जनसंख्याको करिब २.२७ प्रतिशत जति कुमालहरूको जनसंख्या रहेको छ । यिनीहरूको आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेको पाइएको छ । यहाँका कुमालहरू फुर्सदको समयमा माछा मार्ने, बाँसको चोयाबाट ढोका, नाड्लो, टोप आदि वस्तु बुन्ने कामहरू गर्दछन् । यिनीहरूको भूस्वामित्व कम भएकाले बाहुन, क्षेत्रीको अधियाँ गरेर जीविकोपार्जन गर्दै आइरहेका छन् । आजकल भने यहाँका कुमालहरू बजारका पक्की घरहरूमा डकर्मी तथा ज्यामीको ज्यालादारी काम गरेर आफ्नो काम चलाउँदै आएका छन् । पशुपालन हरेकले गरेको २४ पनि यिनीहरूले पशुपालनलाई पेसागत रूपमा अँगालेका छैनन् । त्यसैगरी अन्य जातिको तुलनामा यहाँका कुमालहरू शैक्षिक रूपमा पछाडि परेका छन् । आर्थिक कमजोरी तथा शैक्षिक चेतनाको अभावले यहाँका कुमालहरू पछाडि परेका

छन्। परम्परागत मूल्य र मान्यतालाई पालना गर्ने यहाँका कुमालहरूले आफ्नो जातीय पहिचान, चालचलन, रहनसहन तथा चाडपर्वलाई त्याग्न सकेका छैनन् । त्यसैले यहाँका कुमालहरूको जीवनस्तर उकास्नका लागि राज्यस्तरबाट ठोस कदम चालिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।’ (दमौली वरपरका कुमालहरूको अस्तित्वको खोजी, वेद व्यासवाणी, साप्ताहिक, वर्ष १, अङ्क : १६ : २०६५ पृ.१) ।

चितवनतिरका कुमालहरू पनि पहाडी कुमाल भएकाले यिनीहरूको घर पनि माथि उल्लेख भएअनुसारकै निर्माण भएको हुन्छ । पाल्पातिरका कुमालहरू तला भएको घरमा बस्छन् । माटाको गारो भएको कच्ची घरहरू रातो माटाले लिप्ने गरेका हुन्छन् । दाडका कुमालहरूको घर भने रातो माटाले लिपेको कतै देख्न पाइँदैन । सेतो कमेराले लिपेको देखिन्छ । दाडका कुमालहरूको घरको बनावटमा थारूहरूको प्रभाव परेको देख्न पाइन्छ । चितवनतिरका कुमालहरूको घरको बनावट भने थारू, ब्राह्मण र क्षेत्रीहरूको प्रभाव परेको र पाल्पातिरका कुमालहरूको घर ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ र मगरहरूको प्रभाव परेको पाइन्छ (पौड्याल, हिरामणि शर्मा, पूर्ववत्) ।

करिब ७,००० को संख्यामा रहेका तनहुँका कुमालहरूको बस्ती कहींकहीं उनीहरूकै जातिकै बाहुल्यतामा कुमालसमाजको निर्माण भएको पाइन्छ । घिरिडसुन्धारा गा.वि.स.को गण्डौलीटार, ढोरफिर्दी गा.वि.स.को किमलडाँडा एवं भानु, व्यास नगरपालिका र खैरेनीटार गा.वि.स.मा कुमालहरूको ठूलै बस्ती रहेको छ । यस्तै अँधेरीभञ्ज्याङ, मैदीखोला, जगौली, बनटार, पुट्टार, बैडी, छाडपाटन, कुमालटारीजस्ता ठाउँहरूमा पनि कुमालजातिका मानिसहरू सामूहिक रूपमा बसोबास गरेको देख्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त अन्यत्र पनि फाट्टफुट्ट रूपमा कुमालहरूको बस्तीरस्ती भएको पाइन्छ । यस जातिको पुराना बस्तीहरूमा खरले छाएको घुमाउने घरको संरचना प्रायः देख्न सकिन्छ भने अहिले आएर अन्य जातिको प्रभावले गर्दा आधुनिक प्रकृतिका घर, गोठ र कटेराहरूको निर्माण भएको देख्न पाइन्छ ।

२.६. कुमालहरूको पेसा र व्यवसाय :

कुमालहरूको पेसा तथा व्यवसाय भनेको माटाको भाँडा बनाउनु हो, यसैले यिनीहरूले सो कार्य गर्नका लागि भनेर आँगन भने प्रशस्तै राखेका हुन्छन् । त्यहीँ उनीहरूले माटाको भाँडा

बनाउने काम गर्छन् यद्यपि अहिले पहाडका गाउँबस्तीहरूमा माटाका भाँडा बनाएर जीविकोपार्जन गर्नेहरूको उपस्थिति अत्यन्तै न्यून हुँदै गएको पाइन्छ । यति मात्रै हैन शून्यप्रायः नै मान्नुपर्छ । यिनीहरूको आम्रदानीको मुख्य स्रोत भनेको माटाकै भाँडा हुन् । भाँडाहरू अन्नसँग साटफेर गर्ने र नगदमा पनि बेचबिखन गर्ने गर्दछन् । अहिले आएर धेरैजसो कुमालहरू खेतीकिसानी तथा पशुपालन व्यवसायमा लागेका हुन्छन् । व्यापार व्यवसायमा लाग्ने मानिस त नमुना नै मान्नुपर्छ । पशुपालनमा यिनीहरूले बंगुर, सुँगुर, कुखुरा, गाईगोरु, भेंडा, भैंसी र बाखा पनि पालेका हुन्छन् । कुमालहरू पहिलेपहिले जग्गाजमिनका धनी मानिन्थे । अहिले आएर समाजका टाठाबाठा व्यक्तिहरूको जालभेलमा परेर भूमिहीनसम्म बन्न पुगेका देखिन्छन् । कुमाल जाति श्रमका धनी व्यक्ति हुन् । यिनीहरूले आफ्ना अगाडि आइपरेका जस्तासुकै सरल र जटिल दुवै प्रकृतिको काम गर्न सक्षम देखिन्छन् । हाल यस जातिको युवाजमात कामको खोजीमा स्वदेश भित्र र विदेशमा पनि रोजगारीका लागि यत्रतत्र छरिएको अवस्थामा देख्न सकिन्छ । ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने यस जातिका मानिसहरूले सुत्नका लागि टाँड, खटिया र खाटको प्रयोग गर्दछन् ।

२.७. कुमालहरूको शैक्षिक अवस्था :

शिक्षाको क्षेत्रमा थारू, पहाडिया र नेवार सबै किसिमका कुमालहरू पछाडि नै छन् । औलामा गन्न सकिने केही व्यक्तिहरूले उच्च शिक्षा हासिल गर्न सफल भए पनि सीमित व्यक्तिहरूले मात्र तनहुँमा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न सफल देखिन्छन् । कुमाल जातिभित्र धेरै संख्यामा रहेका पुरानो पिढीका मानिसहरू निरक्षर र नयाँ पिढीका धेरै मानिसहरू पनि ५,७ कक्षाभन्दा माथिको शिक्षा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । कुमाल समाजमा प्रचलित एउटा उखान छ :- “पढो लिखो न काम माटो खेलाए कामैकाम (मामैमाम) ।” भन्ने भनाइले पनि कुमाल समाजमा शिक्षाको महत्त्व न्यून रहेको छ भन्ने कुरा प्रष्ट देखाउँछ ।

२.७. कुमाल भाषाको परिचय :

२.७.१. कुमाल भाषाको पृष्ठभूमि र परम्परा :

नेपालको तराई, भित्री मधेश र पहाडका कछार खण्डहरूमा स्थायी रूपले बसोबास गरी परम्परागत जातीय व्यवसायको रूपमा माटाका भाँडाहरू बनाएर जीविकोपार्जन गर्ने कुमाल जातिको भाषालाई कुमालभाषा भनिन्छ (पौड्याल, हिरामणि शर्मा, २०४३ : पृष्ठ ३२) । अधिराज्यका धेरैजसो ठाउँमा यो भाषा लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेको अनुमान लगाउन सकिन्छ । यद्यपि केही जिल्लामा यस भाषालाई बोलीचालीमै जीवित राखेको पाइन्छ । तनहुँ जिल्लाको घिरिङसुन्धारा गा.वि.स.अन्तर्गत पर्ने गँड्यौलीटारका बासिन्दाहरूमा यो भाषा जीवित रहेको पाइन्छ । त्यहाँका कुमालहरूले नेपालीभाषी वा अरू कुनै मातृभाषा बोल्ने मानिसहरूसँग राष्ट्रभाषा नेपालीमा विचार विनिमय गरे पनि आफ्नो भाषिक समाजमा वा घर व्यवहारमा कुमाल भाषा नै बोल्ने गरेको पाइन्छ । कुमालभाषा अन्य अल्पसंख्यक बोटे, दरै, माभी आदि भाषाहरूसँगै आर्यभाषाहरूकै पंक्तिमा पर्दछ । कुमाल भाषा नै कुमाल जातिको मातृभाषा र जातीय भाषा पनि हो । डोरबहादुर बिष्टले कुमाल भाषालाई भोटवर्मेली परिवारमा वर्गीकरण गरेका छन् (बिष्ट, २०३२, पृष्ठ : १३०) । भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले नेपालमा बोलिने आधुनिक आर्यभाषाहरूको वर्गीकरण गर्ने क्रममा कुमाल भाषालाई भारोपेली भाषापरिवारको अर्द्धमागधेली शाखाअन्तर्गत राखेका छन् (पोखरेल, बालकृष्ण, २०४८, पृ. ९६) ।

कुमाल जाति नेपालको एक प्राचीन जाति हो । यसको आफ्नै जनबोलीमा आधारित भाषा छ । परम्परादेखि आजसम्म यो भाषा विचार विनिमयको माध्यमका रूपमा र सामाजिक वस्तुको रूपमा आएको छ भन्नुपर्छ । अतीतदेखि वर्तमानसम्म जीवित रूपमा आउन सक्नु नै यस भाषाको पृष्ठभूमि र परम्परा मान्नुपर्छ । कुनै पनि भाषामा विभिन्न किसिमका भेदहरू देखिने गर्दछन् । भाषामा देखिने भेदमध्ये कथ्य र लेख्य भेद प्रमुख मानिन्छ । भाषाको कथ्य र लेख्य भेदमध्ये कुमाल भाषामा लेख्य भेदको खासै अस्तित्व देखिँदैन । कथ्य भेदको कुरा गर्दा विभिन्न जिल्लामा त भाषिक भेद देखिन्छ नै । त्यसमा पनि एउटै जिल्लाका विभिन्न भूभागमा बसोबास गर्ने कुमाल जातिका मानिसहरूले एउटै अर्थ बुझाउने शब्दलाई फरकफरक प्रकृतिले उच्चारणगत भिन्नताका आधारमा बोल्ने गरेको सामान्य आभाष यस पंक्तिकारलाई भएको छ । सर्वनाम शब्दको रूपमा

प्रयुक्त हुने नेपाली भाषाको शब्द 'तँ' को उच्चारण कसैले 'तइँ', कसैले 'तुइँ', र कसैले 'तोइ' को रूपमा उच्चारण गर्ने गरेको पाइएको हुनाले कुमाल भाषामा भाषिकाहरूको स्थिति विद्यमान देखिन्छ । कुमाल भाषाका शब्दहरू आलेखन गर्न कथ्य भाषा र लेख्य भाषाको वर्णमालाको रूपमा नेपाली भाषामा प्रचलित वर्णमालालाई नै उपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यस शोधप्रबन्धमा कुमाल भाषाका शब्दहरूको आलेखन गर्न उच्चारण प्रक्रियालाई नै आधार बनाइएको छ ।

२.७.२. कुमाल भाषाको विकास र व्याप्ति :

कुमाल भाषाको उत्पत्ति यस जातिको उत्पत्तिकालदेखि नै भएको हो । कुमाल जाति र भाषाको विकासतर्फ दृष्टि पुऱ्याउँदा इसापूर्वतिर नै पुगनुपर्ने हुन्छ । 'इ.पू. सातौँ, आठौँ शताब्दीतिर नै लुम्बिनी र कपिलवस्तुमा मृत्तिका कलाको विकास भइसकेको हुनाले कुमाल पेसा अत्यन्तै प्राचीन पेसामा गणना गरिन्छ (विष्ट, पूर्ववत्, पृष्ट : ५) ।' भन्ने उक्त भनाइको आधारमा कुमाल भाषाको विकास इसापूर्व अधिदेखि नै भएको हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्न सकिन्छ । कुमाल जाति र भाषाभाषी वक्ताको सङ्ख्याका सम्बन्धमा विहङ्गम दृष्टि लगाउन र कुमाल भाषाको व्याप्तिका सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्न वि.सं. २०५८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कमा आलोडन विलोडन गर्नुपर्ने हुन्छ । जसअनुसार यिनीहरूको कुल जनसङ्ख्या ९९,३८९ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषहरूको कुल जनसङ्ख्या ४८,८८३ र महिलाहरूको कुल जनसङ्ख्या ५०,५०६ रहेको कुरा वि.सं २०५८ को जनगणनाको तथ्याङ्कको अध्ययन गर्दा पनि स्पष्ट देख्न सकिन्छ । नेपाल अधिराज्यका ७५ वटै जिल्लामा कुमाल जाति र कुमाल मातृभाषीहरूको जनसंख्यागत विकास र व्याप्तिलाई पृष्ठ ९-१६ सम्म दिइएका तालिकाहरूको अध्ययन गर्दा स्पष्ट आँकलन गर्न सकिन्छ ।

यसरी अधिराज्यभरि फाट्टफुट्ट भए पनि छरिएर रहेको कुमाल जातिको आफ्नै कुमाल भाषा छ । यो भाषा हाल आएर लोपोन्मुख अवस्थामा जाँदो देखिन्छ । तनहुँमा यो जातिका मानिसहरू करिब ७,००० हजारको संख्यामा बसोबास गरेका देखिन्छन् । यस शोधकार्यमा कुमाल जातिले बोल्ने कुमाल भाषाको अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने काम भएको छ । यसमा कुमाल जाति, भाषा

र संस्कृतिको परिचयका साथै पदवर्गीय अध्ययन र क्रियारूपावलीको आधारमा वाक्य निर्माणको अभ्यास पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.७.३. कुमाल भाषाको भाषिक स्वरूप

कुमाल भाषा कुमाल जातिको मातृभाषा हो । खासै भन्ने हो भने यो भाषा जनजिब्रोमा मात्रै जीवित छ भन्दा फरक पर्दैन । यस भाषामा अहिलेसम्म कुनै साहित्यिक कृति रचिएको तथ्य सार्वजनिक भएको छैन । यो भाषा अहिले अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा मात्र सीमित छ । भाषा जीवन्त हुनको लागि कथ्य र लेख्य रूपले स्थायित्व पाएको हुनुपर्दछ । यी दुई भेदमध्ये कुमाल भाषामा कथ्य भेद मात्र पूर्णतया व्यवहारमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ । बोलीचालीमा आधारित हुनुलाई कुमाल भाषाको मौलिक स्वरूप मान्नुपर्ने हुन्छ । कुमाल भाषाको आफ्नो कुनै लिखित साहित्य, लोकसाहित्य र समृद्ध शब्दभण्डार नभए पनि कुमाल जातिको भाषिक समाजमा व्यवहृत हुने कथ्य रूपमा यस भाषाको अस्तित्व जीवित रहेको छ (पौड्याल, हिरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृष्ठ : ५९) । कुमाल भाषाको भाषिक स्वरूपको चर्चा गर्दा मूलतः लिपि र वर्णको कुरा पनि आउने गर्दछ । यस आधारमा भन्नुपर्दा भाषाको रूपमा कुमाल भाषाको अस्तित्व पृथक् भए पनि लिपि र वर्णमालाका रूपमा भने कुमाल भाषा नेपाली भाषासँग नै सम्बन्धित छ । लेख्य प्रयोजनको लागि देवनागरी लिपिको नै प्रयोग गरिएको हुन्छ । वर्णमालाको रूपमा भाषाविज्ञानले निर्धारण गरेको देवनागरी लिपिका वर्णहरूलाई नै प्रयोग गरी भाषिक व्यवहार चलाइएको छ । हाल कुमाल भाषाको अभिलेखका लागि वर्णहरूको प्रयोग गर्दा निम्नलिखित स्वर तथा व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण र प्रयोग गरिएको पाइन्छ :-

स्वरवर्णहरू :

अ	आ	व्यञ्जन वर्णहरू :				
इ	उ	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
ए	ओ	च्	छ्	ज्	झ्	
		ट्	ठ्	ड्	ढ्	
		त्	थ्	द्	ध्	न्

प फ् ब् भ् म् य् र् ल् व् स् ह्

भाषिक संरचनाको निर्माणमा मात्रागत प्रयोगका रूपमा माथिका स्वरवर्णले अभिव्यक्त गर्ने मात्रालाई नै स्वीकार गरिएको पाइन्छ। मूलतः कथ्य स्वरूप नै कुमाल भाषाको मौलिक स्वरूपको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

२.७.४. कुमाल भाषामा परिवर्तन :

“बूढा मरे भाषा सरे” भनेर पृथ्वीनारायण शाहले भनेजस्तै भाषामा परिवर्तनशीलता हुन्छ। दिनानुदिन बढ्दो जनसंख्या र सहरीकरणको कारणले नयाँनयाँ समाजको निर्माण हुँदै गएको पाइन्छ। जसका कारण कुमाल भाषामा परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ। शोध अनुसन्धाता हिरामणि शर्माको भनाइ अनुसार :- “वास्तवमा हिँड्दाडुल्दा, ज्यालामजदुरीमा अरूको घरमा कामकाज गर्न जाँदा, निकटवर्ती चियापसल, दोकान वा हाटबजारमा भेला भई कुराकानी गर्दा, माटाका भाँडावर्तनहरू घरघर लगी विक्रीवितरण गर्दा, दोकानदार र लाहुरेहरूको भारी बोकेर बाटोघाटोमा हिँड्दा, नेपाली भाषाकै माध्यमबाट व्यवहार गर्नुपर्ने भएकाले पनि कुमाल जातिका नरनारीहरू नेपाली भाषा बोल्न बढी अभ्यस्त भइसकेका छन्। कुमाल भाषाभाषी कुमालहरूले नेपाली भाषा बोल्न राम्ररी सिक्सकेका छन् र उनीहरू नेपाली बोल्दा कति पनि अप्ठ्यारो अनुभव गर्दैनन्। बूढापुराना आइमाईहरूको उच्चारणमा सामान्य ध्वनिगत अन्तर पाइए पनि सरल बोलचालको भाषाको वाक्यगठनमा सङ्गति मिलेको पाइन्छ। उनीहरूले नेपाली भाषा बोल्दा अरू भाषाभाषी जातिहरूले भैं सानातिना त्रुटिहरू गर्दैनन्। घरव्यवहारमा पनि कतिपय कुमालहरूले दुवै भाषा समान महत्त्वका साथ व्यवहार गरेको देखिन्छ।

नेपाली भाषाभाषीसँगको बढी सम्पर्क, कुमाल भाषा बोल्दा हुने सामाजिक निरादर र उपहासको भय, माटाका भाँडावर्तन बनाएर विक्री गर्ने परम्परागत जातीय व्यवसायमा मात्र केन्द्रित भई जीविकोपार्जन गर्न नसकिने वर्तमान जीवनको जटिलता, व्यवसायमा समयोचित सुधारको अभाव, नयाँनयाँ सीप र प्रविधिको ज्ञान नहुनु, सरकारबाट प्रोत्साहनको कमी, जातीय व्यवसायलाई परित्याग गरी खेतीकिसानी आदि अन्यान्य व्यवसाय अँगाल्नुपर्ने बाध्यता, नोकरीको खोजीमा विदेश लाग्ने प्रवृत्ति, आवासीय क्षेत्रहरूमा विभिन्न जातिहरूको प्रवेश, बसाइँ सन्नुपर्ने

आर्थिक विवशता, जातीय व्यवसाय र जातीय भाषाप्रति हीनताबोधको भावना, सामान्य बोलचालको नेपाली भाषा बोल्न सक्ने क्षमताको विकास, गाउँगाउँमा विद्यालयको स्थापना, बालबालिकालाई नेपाली भाषाकै

माध्यमबाट शिक्षादीक्षाको प्रबन्ध आदि विविध कारणहरूले गर्दा कुमाल भाषा विस्तारविस्तार निरुत्साहित र ह्रासोन्मुख हुँदै गइरहेको छ । यसरी क्रमिक रूपले कुमाल भाषा निरुत्साहित हुँदै गएको खण्डमा यसको विकासमा क्रमिक ह्रास आई आफ्ना केही विशेष शब्दहरू मात्र बाँकी राखेर भविष्यमा नेपाली भाषामै विलीन हुन सक्तछ । त्यसबेला कुमाल भाषाको स्वतन्त्र अस्तित्व मेटिएर नेपाली भाषाकै एउटा जातीय वा सामाजिक उपभेदका रूपमा मात्र बच्न सक्तछ (पौड्याल, हिरामणि शर्मा, पूर्ववत्, पृष्ठ : ५९) । कुमाल जातिका मानिसहरू नेपाली भाषातर्फ ढल्किएको हुनाले पनि कुमाल भाषामा परिवर्तनको स्थिति तीव्र देखिन्छ । भाषिक परिवर्तनभित्र ध्वनिपरिवर्तन र उच्चारणगत लवजमा पनि परिवर्तन हुँदै गएको देख्न पाइन्छ । नेपालीभाषी वक्ता र कुमालभाषी वक्ताका बीचमा पनि यस्तै उच्चारणगत लवजको स्पष्ट परिवर्तनको अनुभूति गर्न सकिन्छ ।

२.७.५. कुमाल भाषामा भाषिकाहरूको स्थिति :

भाषा परिवर्तनशील र गतिशील हुन्छ । कुनै पनि भाषा सबै ठाउँमा एकै नासले बोलिँदैन । भौगोलिक दूरी, भाषिक अनुकरणको अपूर्णता, छिमेकी भाषा र भाषिकाहरूसँगको सम्पर्क, सामाजिक र सांस्कृतिक स्थिति आदि कतिपय कारणहरूले गर्दा कुनै पनि भाषाका स्थानीय विभेदहरू जन्मिन्छन् । लोकजीवनमा प्रचलित भाषाका तिनै स्थानीय विभेदलाई भाषिका भनिन्छ (बन्धु, चुडामणि, पृष्ठ : ७,८) । तनहुँ जिल्लाका विभिन्न भूभागमा बोलिने कुमाल भाषाका केही शब्दमा देखिने ध्वनिगत उच्चारणमा सामान्य भिन्नताभन्दा भौगोलिक रूपमा देखिने अर्थगत भिन्नता भएका शब्दहरू पाइएनन् । अर्थगत भिन्नता नभए पनि उच्चारण तथा ध्वनिगत भिन्नता पाइएकाले कुमाल भाषामा भाषिकाहरूको स्थिति विद्यमान रहेको कुरालाई पुष्टि गर्दछ । कुमाल भाषामा भाषिकाको सम्भावना भए पनि यहाँ भाषिकाको रूपमा भौगोलिक नामकरण गरिएको छैन ।

२.७.६. कुमाल भाषाका विशेषता :

संसारमा जेजति पनि भाषाहरू बोलिन्छन्, ती सबै भाषाहरू आ-आफ्नै भाषिक विशेषताहरूबाट अलङ्कृत हुन्छन् । यस्तै कुमाल भाषा पनि आफ्नै विशेषता तथा निजी पहिचानबाट विभिन्न भाषिक समाजमा परिचित छ । कुमाल भाषाको शब्दनिर्माण पद्धति, भाषिक संरचना शैली, व्याकरण व्यवस्था, आदि अर्थात् भाषामा हुने वर्ण व्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था र अर्थ व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा कुमाल भाषा स्वकीय धरातल र निजी वैशिष्ट्यले युक्त देखिन्छ । यस सन्दर्भमा कुमाल भाषामा देखिने केही निजी विशेषताहरूलाई संक्षेपमा निम्नअनुसार औल्याउन सकिन्छ :-

१. कुमाल भाषामा मौलिक र आगन्तुक गरी दुबै किसिमका शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ ।
२. कुमाल भाषामा व्याकरणिक कोटिका रूपमा लिंग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक, आदर र ध्रुवीयताको व्यवहार कुमाल भाषामा हुन्छ ।
३. व्याकरणिक कोटिहरूका आधारमा वाक्यसंरचनाको निर्माण गर्न सकिन्छ ।
४. नेपाली भाषामा सरल कारक तथा ओकारान्त शब्दका रूपमा प्रयुक्त शब्दहरू प्रायः आकारान्त शब्दका रूपमा प्रयुक्त हुन्छन् । जस्तै—

नेपाली	कुमाल	नेपाली	कुमाल
छोरो	छोरा	घोचो	घोचा
राम्रो	राम्रा	तिम्रो	तिम्रा

५. केही सर्वनाम शब्दको उच्चारण द्विस्वरको रूपमा उच्चारण हुन्छ । जस्तै— तँइँ, मँइँ आदि ।
६. आदरार्थी सम्बोधनका लागि बहुवचनसँग सम्बन्धित भएर सर्वनाम शब्दको प्रयोग हुन्छ । जस्तै— तोरेहेरु=तपाईंहरू ।
७. आदरार्थी र बहुवचनान्त सर्वनाम शब्दको प्रयोग एउटै शब्दबाट हुन्छ । जस्तै— तोरेहेरु=तपाईंहरू ।
८. सर्वनाम शब्दको बहुवचनान्त शब्दनिर्माण गर्दा हरू जोडिएको अवस्थामा अधिल्लो

शब्दान्तको वर्ण र 'हरू' को 'ह' लाई महाप्राणीभूत ध्वनि 'म्ह' को रूपमा उच्चारण गरिएको पाइन्छ ।

जस्तै- तिम्हेरु, उँन्हेरु, हाम्हेरु आदि

९. क्रियामूल निर्माणका सन्दर्भमा नेपालीका मूल धातुमा 'अइ' र 'आ+अइ' प्रयोग भई कुमाल भाषाका क्रियामूलको निर्माण हुन्छ । जस्तै-

पढ् + अइ = पढइ ।

पढ् +आ + अइ = पढाइ इत्यादि ।

१०. कुमाल भाषामा नयाँ शब्दनिर्माण गर्दा मौलिक र आगन्तुक प्रत्ययहरू लगाएर शब्दनिर्माण गर्न सकिन्छ । जस्तै -

मौलिक प्रत्यय : खा + इकुन् = खाइकुन् (खाएर) ।

प्रत्यय : घाल् + एर = घालेर (हालेर) ।

११. कुमाल भाषामा अकरण वाक्यनिर्माण गर्दा क्रियापदको अगाडि मात्रै निषेधार्थी 'ना' वा 'नइँ/नाइँ'को प्रयोग गरे हुन्छ । जस्तै-

पढलँन् नइँपढलँन्, खाइलक नइँखाइलक आदि ।

१२. अपूर्ण भविष्यत् र पूर्ण भविष्यत्का लागि सबै पुरुष र वचनमा एउटै क्रियापदको प्रयोग हुन्छ । जस्तै - मइँ सुत्तेबटु । (म सुत्नेछु ।)

मइँ सुत्तेबटु । (म सत्दै हुनेछु ।)

१३. कुमाल भाषामा वाक्यको उच्चारण गर्दा प्रायः वाक्यको पहिलो शब्दको उच्चारणमा आघात दिनुपर्दछ । त्यो आघात शब्दको पहिलो शब्दमा देखिन्छ ।

१४. प्रथम र द्वितीय पुरुषको लागि प्रयोग गरिएको क्रियापदबाट उभयलिङ्गको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

१५. तृतीय पुरुषमा मात्र पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको भेद देखिन्छ । जस्तै -

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
छोरा	छोरि	कुमाल	कुमालिनी

१६. कुमाल भाषाका शब्दको उच्चारणमा नासिक्य ध्वनिको प्रबलता पाइन्छ । जस्तै—
मइँ, तइँ, याइँ, आदि ।

१७. कुमाल भाषामा पनि ध्वनिपरिवर्तनका खासखास ध्वनितापक प्रक्रियाहरू
पाइन्छन् । जस्तै :-

अनुनासिकीभवन : घाँडा, हिँज होंचो आदि ।

महाप्राणीभवन : तिम्हेरु, तँन्धेरि, ढाखर् आदि ।

स्वरवर्णीभवन : कउँलो, घिरउँलो, लोउँनिमान्छे , पच्छिउँ आदि ।

समीभवन : पाँनि, मखँनि, ढुङ्गा, निँन्, लिँलइ आदि ।

इकारको एकारीकरण : पेंडालु, ढेंकि, भेंना, सेंमि आदि ।

व्यञ्जनवर्णीकरण : बल्ल्यो, गुल्ल्यो हँस्स्या, अद्द्वा, डुल्ल्वा आदि ।

मध्यस्वरागम : किमिला ।

अनुस्वारको अनुनासिक व्यञ्जनवर्णीभवन : अँड्स, बड्स, हँड्स आदि ।

१८. ऐ र औ स्वरको अस्तित्व नभएर 'अइ' र 'अउ' जस्ता द्विस्वरको उच्चारणगत प्रयोग गरिन्छ । जस्तै – अउसधि, अइना आदि ।

परिच्छेद- ३

कुमाल भाषाको पदवर्गीय अध्ययन

कुनै पनि भाषामा प्रयोग गरिने शब्दहरू विभिन्न वर्ग तथा समूहमा विभाजित हुन्छन् । कुमाल भाषाका वाक्यमा प्रयुक्त शब्दहरूलाई पनि पदवर्गीय अध्ययनका रूपमा वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । नेपाली, संस्कृत, अङ्ग्रेजी, हिन्दी आदि भाषामा जस्तै कुमाल भाषामा पनि नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद र अव्यय वर्गका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कुमाल भाषामा प्रयोग गरिने विभिन्न किसिमका शब्दहरूको यथासम्भव अध्ययन र अनुसन्धान गरी वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने प्रयास यस परिच्छेदमा गरिएको छ :-

३.१. नामपदहरूको अध्ययन :

कुनै व्यक्ति, वस्तु, स्थान, नदी, धर्म, भाव वा अवस्था आदिलाई सङ्केत गर्ने शब्द नै नामपद हो । नामपदलाई परम्परागत रूपमा जातिवाचक, व्यक्तिवाचक, द्रव्यवाचक, समूहवाचक र भाववाचक गरी पाँच प्रकारको मानिएको छ । आधुनिक प्रचलनअनुसार नामपदलाई मानवीय र मानवेतर, गणनीय र अगणनीय, मूर्त र अमूर्त, सजीव र निर्जीव गरी विभिन्न आधारमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यहाँ कुमाल भाषाका सङ्कलित शब्दलाई उल्लिखित वर्गीकरणका अतिरिक्त पृथक् तरिकाले पनि वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । जसअनुसार नामपदलाई सामाजिक व्यवहारमूलक नाम, घरपरिवार तथा नातागोतासम्बन्धी नाम, दैनिक उपभोग्य सामग्रीको नाम, धर्मसंस्कृतिमूलक नाम, खाद्यपदार्थमूलक नाम, शारीरिक अवस्था तथा अङ्गको नाम र प्राणी तथा जीवसम्बन्धी नाम आदि समूहमा वर्गीकरण गरी चिनाउने प्रयास गरिएको छ । प्रचलित तथा उल्लिखित आधारहरूको आधारमा केही नामपदहरूको उदाहरण यसप्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

परम्परागत वर्गीकरण : परम्परागत वर्गीकरणअनुसार नामपदलाई निम्न पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ :-

३.१.१. जातिवाचक नाम :

व्यक्ति, वस्तु, प्राणी, विचार आदिको साझा गुण वा विशेषतालाई बुझाउने शब्दलाई जातिवाचक नाम भनिन्छ । अनुसन्धानको क्रममा सङ्कलित निम्नलिखित शब्दहरूलाई कुमाल भाषाको जातिवाचक नाम शब्दका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :-

अउँडि	इँटको	गारो	अठेर्ना	गाईबस्तुका
	लगाई	माटाका		शरीरमा लाग्ने
	भाँडा	पोल्		कीरा
	बनाइएको भट्टि		अँबिलो	अमिलो
अक्कास	आकाश		अम्बोरा	पानी पिउने भाँडो
अच्छेर	अक्षर		आइ	शरीर

आँखला	आँखलो	गँडेउला	गँड्यौला
उपाँआँ	कटेरो	गँमयाँ	उपियाँ
कठेउरि/भिमरि	एक प्रकारको मौरी	गाइ	गाई
कतरा	ठूलो पात हुने खर	घर्ति	घर्ती
	विशेष	घोंगी	शङ्गे कीरा
कथाहा	कथा	घोतारि	घोत पुऱ्याउने
कामि	कामी		मानिस
किमिला	कमिला	चउगोडा	खरायो
किम्ला	कमिला	चमेरि	चमेरा
किरा	कीरा	चरा	चरो
केटा	केटा	छेत्रि	छेत्री
खखि	टटला	जुन्करि	जुनकिरी
खला	दाइँ हाल्ने ठाउँ	दमइँ	दमै
खलाँन्	जुठेल्लो	बाँस	बाँस
खाजुर	खजुरो	बाहुँन्	ब्राह्मण
खाल्डा	खाल्टो	भइँसि	भैँसी
खाँबा	खाँबो	रुख	रुख
खुरि	खुर	सिखारि	सिकारी

३.१.२. व्यक्तिवाचक नाम : कुनै पनि व्यक्ति, वस्तु, प्राणी, स्थान, नदी, भाषा, धर्म, विचार आदिलाई तोकेर बुझाउने विशिष्ट शब्दलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिन्छ । कुमाल भाषाका निम्नलिखित शब्दहरूलाई व्यक्तिवाचक नामपदको उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :-

अइते	व्यक्तिको नाम	बुधे	व्यक्तिको नाम
सोमे	व्यक्तिको नाम	शुक्रे	व्यक्तिको नाम
मङ्गले	व्यक्तिको नाम	सन्ते	व्यक्तिको नाम

खुमे	व्यक्तिको नाम	कँन्सुत्ला	कनसुत्लो
लाहुरे	व्यक्तिको नाम	कान्छिमा	कान्छी आमा
तिले	व्यक्तिको नाम	कान्छाबाउ	कान्छाबा
टेके	व्यक्तिको नाम	काल्चे	कालिच
चित्रे	व्यक्तिको नाम	कुँडुँलेघर	घुमाउने घर
अइतिमाया	व्यक्तिको नाम	कुबिँन्डा	कुमालकोटी
सोममाया	व्यक्तिको नाम	कुमालकुटी	कुमालकोटी
मड्डलि	व्यक्तिको नाम	गँधाउली भार्	सेतो फुले बोके
अउल्टो	अगुल्टो		भार
अगला	आग्लो	घोम्फाडा	सर्प खाने पक्षी गरुड
आँखा	आँखा	जुँन्	चन्द्रमा
आँमाजु	अमाजू	लिँएबाँस	लिंगेबाँस
उच्चिड्डा	गाइने कीरा		

३.१.३. द्रव्यवाचक नाम : वस्तु तथा पदार्थलाई बुझाउने तथा नापतौल गर्न सकिने नामपदलाई द्रव्यवाचक नाम भनिन्छ । कुमाल भाषामा द्रव्यवाचक नामपदका रूपमा व्यवहृत हुने शब्दहरूको उदाहरण निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

अँग्रा	अँगार	अद्द्वा	अधुवा
अँगरा	अँगार	अम्बोरा	पानी पिउने भाँडो
अथरि	शिलौटो	अम्चुर	काँचा आँप चिरेर
अथरि	घैंटाका पिंदमा		सुकाइएका चाना
	राख्न बनाइएको	अर्नि	दिउँसोको खाजा
	भाँडो, जसको	असेलु	ऐसेलु
	प्रयोग घैंटो	आँकुसि	अङ्कुश
	बनाउँदा गरिन्छ ।		

आखत्	शुभाशुभ फल हेर्न	कुँहर्	कुभिन्डो
	ल्याइएको अक्षता	कुइनि	साना
नाहारि	दिउँसोको खाजा		खोल्साखोल्सीमा
आगि	आगो		माछा मान
आरि	अचार राख्ने भाँडो		राखिएको ढडिया
इरिम	एकनाले बन्दुक	कुच्चा	कुचो
ओखट्	अचानो	कुटे	कुटो
ओथ्रा	पिंडालुका भुत्ला	कुट्	घिउ तताउँदा
कइँन्	छाउन काम		बाँकी रहेको कस
	नलाग्ने खरका	कुरुनि	विलाउँनी
	टुक्रा	कुट्मिरा	एक प्रकारको
कत्ला	सर्पको काँचुली		डालेघाँस
कबलि	फर्सी	कुँडे	दूध तताउँने भाँडो
कर्वा	करुवा, फाली	कुर्लि/सुइला	जुवामा ठोकिने
	अड्याउन ठोकिने		सोइला
	बस्तु	कोदारि	कोदालो
कसँउँडि	कसौँडी	कोप्रा	कोपरा
काँइँगो	काइँयो	कोर्कला	कर्कलो
काउछो	काउछो	कोसा	बोडी, सिमी
काग्दि	कागती		आदिको कोसा
काँजा	हँसियाको काँजो	खट्किरा	नुनको ढिको
कानेगुदि	कानेगुजी	खट्टेआ	खट्टेको चामल
काँन्कोर्ना	कन्कर्नु	खँड्खँडा	ठूलो ताउलो
कुँअर्	कुभिन्डो		

खपटा	फुटेका माटाका भाँडाको टुक्रा	घ्याङ्	ठूलो मुख भएको माटाको घैंटो
खलि	पिना	चँउँठा	घिउतेल राख्ने
खल्लुक	तिन्दुफल		काठको भाँडो
खाजुर	खजुरो	चकटि	थर्कटी
खाँभा	खाँबो	चेपा/माटि	माटो
खोयाँ	आँपको कोया	चोला	चोलो
गअँना	गहना	भखेरा/भेखा	भालपातका लागि
गगरि	तामा वा पित्तलको गाग्री	टकुवा/टकिया	गाडिने थाँक्रो कत्तुवा
गडी	नरिवल	टेन्	टिन
गेँठि	गिठो	ढुङ्गा	ढुङ्गे
गोपच्	गुच्चा	दाँदे	मुङ्को, लिङ्को
घइलि	माटाको घडा	धागा	धागो
घल्याक्	घलेक	निगला	नियालो
घुराँन्	फालिएको घाँस	पटुवा	पाट
घोंगा	मकैको घोंगा	पसार्	दलिन
घोत्	मृतकका घरमा पुन्याइने भेटी	बढर्	डाले घाँस
घोर्ले	आरु	बत्तल्	बोतल
घोलेङ्	दुबैतिर काठको बिँड भएको माछ्रा माने ठूलो जाली	बाला बाँस बिआँ बेंडि	हातमा लगाउने चाँदीका चुरा बाँस बियाँ बिँडी

बोलो	घरमा तेस्र्याउने	लर्कट्	बोडी या सल्टुमका
	लामो काठ		भाम्टा
भँइँ	भुइँ	सँन्पट्टुवा	सनपाट
भाँगारा	भाङ्गो	सर्जाम्	सामग्री
भँडिया	भाँडावर्तन	सिडका	सिन्का
भाँठा	भाटा	सित्कुना	सिष्किना
भुट्टुना	मकै भुट्टुने	सुइला	सोइला
	बाँसका सिन्का	सुत्	धागो, डोरी
मर्चा	रक्सी बनाउन	हर्फे	हर्पे
	चाहिने मर्चा	हँस्या	हँसिया
मुत्	मुत्र, पिसाव	हाँडी	मकै भुट्टुने माटाको
रकत्	रगत		भाँडो
राल्	रियाल	होंका	हुक्का

३.१.४. समूहवाचक नाम : व्यक्ति, वस्तु तथा प्राणी आदिको समूहलाई बोध गराउने शब्दलाई समूहवाचक नाम भनिन्छ । कुमाल भाषामा प्राप्त समूहवाचक शब्दहरूको उदाहरण निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

भगेंता	भुत्तो	टउवा	परालको थुप्रो
खरहि	कुनिउँ	सुलि	मकैको शूली
बथान्	बथान	रास्	राश, थुप्रो
पल्टन्	पल्टन, फौज	पन्जा	पाँच औंलाको
ताँति	ताँती, लहर		समूह
डडुडुर	फोहोरको थुप्रो	चुल्ठा	कपालको समूह

३.१.५. भाववाचक नाम : व्यक्ति, वस्तु, पदार्थ तथा विचारको गुण, धर्म, अवस्था बुझाउने शब्दलाई भाववाचक नाम भनिन्छ । कुमाल भाषाका भाववाचक शब्दहरूको उदाहरणका रूपमा निम्नलिखित शब्दहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ :-

अङ्स	भाग, अंश	जुहारि	दोहोरी गीत
आस्	आशा	जेङ्गिरि	जोरी
इन्द्रेनि	इन्द्रेणी	भिल्का	भिल्को
उइरा	ओइरो	भुठा	भुटो
कल्	भगडा	भेल्ला	छलकपट
किरिए	क्रिया	ढाँचा	ढस्सा
कृहिरा	कृहिरो	दिमाक्	बुद्धि, मस्तिष्क
खर्जुरो	शरीरको जोर्नी	दुक्ख	दुःख
	दुखेर आउने ज्वरो	धार्जे	धैर्य
खोखि	खोकी	निंद	निद्रा
खोपडि	खोपडी, दिमाग	निर्भाआ	निर्वाह, गुजारा
गित्	गीत	नसिप्	भाग्य
गुँम्को/उँम्को	उखुम	नेवा	मेवा
पँउन्/पराँन्	प्राण	मित्तुर्	मित्र
पिर्थि	प्रीति	सत्तुर्	शत्रु
पियास्	तिर्खा	सबद्	शब्द
भुइँचाल्	भुइँचालो	सरक्/सर्ग	आकाश
भाँउता	हुनेनहुने कुरो	सुक्ख	सुख
भासि	भाषा, बोली	ट्याउ	शक्ति, सामर्थ्य

३.१.६. व्यवहारगत वर्गीकरण : परम्परागत वर्गीकरणका अतिरिक्त क'माल भाषाका व्यवहारोपयोगी शब्दलाई निम्नलिखित आधारमा शब्दहरूलाई छुट्टै समूहभित्र वर्गीकरण

गरी समेट्ने प्रयास पनि गरिएको छ । यसअन्तर्गत गरिएको वर्गीकरणलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

क) शरीर र शारीरिक अवस्था सम्बन्धी नाम : यसअन्तर्गत मानवीय तथा मानवेतर प्राणीका शरीर र शारीरिक अवस्थासँग सम्बन्धित नाम शब्दहरूको वर्गीकरण गरिएको छ । जस्तै—

आङ्	शरीर	चाल्ने	पैतालामा ससाना
कन्ढा	पिठिउं,कण्डो		प्वाल पर्ने रोग
कन्फरे	गाला सुनिने रोग	चेपु	च्यापु
कर्जि	कलेजो	छाद्	वान्ता
काँज्	काँध	छेर्पटि	पखाला
कानेगुदि	कानेगुजी	जिभ्रा	जिब्रो
कृम्ह	काँध	ढिङ्गर	नितम्ब, चाक
कोरा	काख	ढेबर्	ओठ
कोर्	कुष्ठरोग	थँन्/ठोंटी	थुन
खर्जुरो	शरीरको जोर्नी	थुनेल	थुनेलो
	दुखेर आउने ज्वरो	नसा	नसा, स्नायु
खोंखि	खोकी	नाख्	नाक
खोरेत्	गाईवस्तुका	नाथ्रा	नाथ्री, नाथ्रो
	शरीरमा लाग्ने	नारि	नाडी
	एकप्रकारको रोग	निन्	निंद
गुइ	दाँतको खइ	पइताला	पैताला
घेंच्रो	घाँटी	परेलि	परेला
चाम्री	गालामा पर्ने	पाखुरि	पाखुरा
	चाउरी	पिरुन्डा	पिरौंला

फलउरा	अण्डकोष	बाडिक्	बाडुली
पिरिन्डा	पिरौला	बिउँठा	बूढी औला
पेड्ला	अपाङ्ग	बिउँज्	कुम
पेलाहा	अपाङ्ग	बेरुँनि	आँखाको कोष
बड्डरा	बङ्गारा	भँडि	पेट, भुँडी
बाइगोला	तुष, वायु	मँन्टा	मुन्टो, टाउको
बाँउँटा	चुर्ना, गुदद्वारमा रहने मसिना किरा	रकतमासि सुत्केलि	रगतमासी सुत्केरी

ख) दैनिक उपभोग्य सामग्रीको नाम : मानव जीवनमा दैनिक उपभोग्य वस्तुको रूपमा आउन सक्ने नामपदहरूलाई यसअन्तर्गत वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा खाद्यपदार्थमूलक नामशब्दहरूलाई यसअन्तर्गत समावेश गरिएको छैन ।

अथरि	सिलौटो	डाँडि	बच्चा सुताउने
अम्बोरा	अम्बोरा		कपडाको भोलुङ्गो
आगि	आगो	डोंबरा	डुँड
खोर्	बाखा, कुखुरा थुन्ने ठाउँ	ढाखर् ढेंकि	डोको तथा थुन्से ढिकी
घाँगरि	केटीले लगाउने जामा	ढेब्री	माटाको बत्ती बाल्ने भाँडो
चिउँटा	चिम्टा	तावा	ताओ
चुला	चुलो	तिलरि	तिलहरी
भँपनि	ढकनी	थर्मे	सानो डाडु वा
ठँकि	ठेकी		चम्चा
ठाँटि	भैँसीको थुन	दइला	द्वार
डड्डल	थाडनाथरा	दाउरा	दाउरा

दाबिला	ढेंडो आडाल्ने काठको पनिचो	फाँक्	ठूलो मुख भएको घैंटो
दाँबरि	दाम्लो	बटिया	बाटो
धुँवरो	कम्मरमा बाँधिने पटुका	बँनकसि बँन्चरा	बाब्वियो बन्चरो
धोखा	ठूलो थैलो वा बोरा	बराहा	नाम्लाको बरियो
धोंसा	ध्वाँसो	बर्की	पछ्यौरा
ध्वाँ	धुवाँ	वसुला	काठ ताछ्ने
पइसा	पैसा		फलामे औजार
पट्याँस	बाँसको खपैचो	विहाँन्	विहान
पनेउ/पइलेउटि	पनियो	बुट्का	बटुको
पँनेटा	पानीको गाग्री राख्ने ठाउँ	भाँडिया भासि	भाँडावर्तन भाषा, बोली
पन्छेरा	पानीको गाग्री राख्ने ठाउँ	बुलाँकी भोक्टा	बुलाँकी थाइना, भुम्रो
पराठ्	घाँस काट्ने अचानो	मइरा मटिया	पिंठी, पटाहा माटाको सानो
पिटिँनिँ	घैंटाको शरीर पिट्ने चाहिँने काठको पाटी	मुजेत्रा मुल्बटिया	घैंटो मजेत्रो मूलबाटो
पिर्खा	पिर्का	लउरि	लौरी
पुङ्	सबभन्दा सानो सुरइ	लोकसे	बाखालाई घाँस भुन्ड्याउन प्रयोग
पेलनी	बेलना		गरिने डोरी

सन्चरबार	शनिबार	सिराँन्	शिरानी
सित्कुना	सिष्किना	सुप्पा	नाड्लो
ग) खाद्यपदार्थमूलक नाम : दैनिक रूपमा मानवीय जीवनमा प्रयोग गरिने खाद्यपदार्थका नामहरू यसअन्तर्गत वर्गीकृत गरी अध्ययन गर्ने काम गरिएको छ । जस्तै—			
अद्द्वा	अधुवा	दरँइँ	भुइँकटहर
अँबिलो	अमिलो	पोपटा	भिन्न गुदी नभएको
असेलु	ऐसेलु		धान
करेली	करेलो	बटुक्	मास वा
कागिद	कागती		भिलुङ्गीको पीठोमा
घोर्ले	आरु		नुन, बेसार राखेर
चट्टा	माछा पिनेर		बीचमा प्वाल पारी
	बनाइएको चटनी		बनाइएको रोटी
चाआ	चिया		विशेष
चाँना	चना	बिरउँला	चना, बोडी वा
चाँवल्	चामल		भिलुङ्गा उसिनेर
च्याँउ	च्याउ		नुन खुर्सानी राखेर
ढिकर्	माभ्रमा प्वाल		बनाएको खाने
	पारेर बनाइएका		कुरा
	चामलका पिठाको	बेलउँति	अम्बा
	खानेकुरा, पिण्ड	भेंडारि	भिन्डी
ढेंडा	ढिंडो	मकाइ	मकै
ढोडे	बासी दूध	मड्स	मासु
तिंमुर्	टिंमुर्	मसेप्रा	मस्यौरा
तुथि	किमकाफल	मुँन्	जाँड

सिथा	भातको सिता	सेंभि	सिमी
घ) सामाजिक व्यवहारमूलक नाम : कुनै पनि समाजमा परिस्थिति र अवस्थाअनुसार बोलीचाली तथा व्यवहारमा प्रयोगमा आउने नामशब्दहरूलाई यस शीर्षकअन्तर्गत वर्गीकृत गरी अध्ययन गर्ने काम गरिएको छ । जस्तै—			
करड्सा	करेसो	टोप्रा / टपरि	टपरी
गहरि	खेतको आलीबाट पानी बग्ने बनाएको ठाउँ	ठेउला ठेंगारे	डल्ला फोर्ने काठको घन असारमा आली
चाकि / चाक्	माटाका घैंटो बनाउँदा चाहिने चक्र		लगाउने र कुनाकाप्चा खन्ने व्यक्ति
चोर्खेपिड	चर्खेपिड	ठेंठि	हलोमा ठोक्ने
चोला	चोलो		काठको ठेंडी
चोंया	चोया	डाँठ्	खोइला
छानि	छाना	डेलि	पेरुङ्गो
जेउरा	ज्याला, मजदुरी	डोंगा	डुङ्गा
भाँतेपिड	रोटेपिड	ढल्ला / ढेल्ला	डल्ला
भाँमे	रोदी, तरुनीतन्नेरी एकत्र भेला भई गीत गाउने परम्परा	ढिक् तगरा तमँउँरा	खेतबारीको डिल, कान्लो तगारो रक्सी बनाउन
टकुवा / टकिया	कत्तुवा		प्रयोग गरिने
टेका	टेको		तामाको भाँडो
टेंन	टिन	तोउलि	ताउली

थपरि	थपडी	बक्के	वाक्य
थरिगोठ	गाईगोठ	बँगुरि	माटाको सुरही
थांम्	खम्बा	बड्स	वंश
दँवरि	धन भाँट्ने मान्छे,	बँभेरा	खेताला, कामदार
	दमेरा	बटिया	बाटो
दखिखन्	दक्षिण	बँनकसि	बाब्वियो, डोरी
दँमला	गंखो		बाटून प्रयोग
दँवालि	दामल, दौतरी		गरिने खर
दाँति	छानाको पुछारको	बल्छि	माछा माने बल्छी
	हारी	बाछिटे	छड्के पानी
दाँदे	मुड्का, लिङ्को	बाडिक्	बाडुली
दुल्का	प्वाल	भन्या	भरिया
धरि	खेतबारीको डिल	भट्टि	घैटा पोल्ने इँट्टको
पइरा	पहिरो		भट्टि
पखरि	पोखरी	बुलाँकि	नाकमा लगाउने
परिम	पर्मा		गहना
पाँजा	धानको निहिन	भेट्	भेट्नो
पात्तर्	वेश्या	भोत्रोथि	गोबर फ्याँक्ने
पाहारा	पहरा		काठको भाँडो
पुता	पिंडालुको भुत्ला	मएल्	मयल
पेंद्	पिंध	मइरा	पिंढी, पटाहा
फिरहुर्	कत्तुवा	मँन्धानि	मधानी, महीदानी
फुँडि	वेश्या	मानि	हाँतो
फुहर्	फोहर्	माहारे	गोठालो

मिंहिं	मियो	लर्कट्	बोडी वा
रह	दह		सिल्टुमका भाम्टा
रिन्	ऋण	सत्तुर	शत्रु
रुवा	खेतका गरामा	संगरि	साभा
	पानी बग्न	साँइँधुवा	बदमास, अनैतिक
	बनाइएको होचो		व्यक्ति
	आली	साँखर्	माछा मार्ने ढडिया
रोपा	रोपो, धानको	सिर्बन्दि	शिरमा लगाउने
	बिरुवा		गहना
लगँना	हलोमा अड्काउने	सुत्केलि	सुत्केरी
	अनौ	हरुवा/हर्वा	हली

ड) घरपरिवार तथा नातागोता सम्बन्धी सम्बन्धसूचक नाम : घरपरिवार तथा नातागोता सम्बन्धी सम्बन्धसूचक शब्दहरूको वर्गीकरण यस शीर्षकअन्तर्गत वर्गीकृत गरी अध्ययन गरिएको छ । जस्तै –

आँमाजु	लोग्नेकी दिदी	ठुलि आँबोइ	ठूली आमा
कन्नेकेटि	कन्याकेटी	ठुल्बाउ	ठूलाबा
कान्छिमा	कान्छीआमा	दाइ	दाइ
कान्छाबाउ	कान्छाबा	दओर्	देवर,लोग्नेको भाइ
गोसाँइँ	लोग्ने	नाति	नाति
गोसाहा	लोग्ने	नातिनि	नातिनी
छँउँनाछँउँनि	छोराछोरी	पनाति	छोराको छोरो
छोरा/बेटा	छोरो	पुइ	पोइ, पति
छोरि/बेटि	छोरी	पुसाँइँ	फुपाजु
जवाँइँ	ज्वाँइँ	फुजे	फुपू

बँडैनि	बहिनी, बैनी	भाटु/भेना	भिनाजु, दिदीको
बजे	बज्यै, बाबुकी आमा		लोग्ने
बाउ	पिता	मसा/मसवा	सानोबुबा
बाजे	हजुरबुबा	मसि/मुसि	आमाकी बहिनी,
भदइ	दाजु वा भाइको		सानीमा
	छोरा	लोउँनिमँच्छे	लोग्नेमानिस
		साला	श्रीमतिको भाइ

च) प्राणी तथा जीवसम्बन्धी नाम : मानवेतर प्राणी तथा जीवहरूलाई बुझाउने नाम शब्दहरूलाई यस शीर्षकअन्तर्गत वर्गीकृत गरी अध्ययन गरिएको छ । जस्तै –

अठेर्ना	गाईवस्तुको शरीरमा लाग्ने	घोम्फाडा	सर्प खाने पक्षी, गरुड
	कीरा	चउगोडा	खरायो
ककरा	गँगटो	चमेरि	चमेरा
उच्चिङ्ङा	गाइने कीरा	चरा	चरो
गँडेउला	गँड्यौला	चिईँटि	गाईवस्तुको
गमयाँ	उपियाँ		शरीरमा लाग्ने
भिमरि	कठ्यौरी		ससाना किर्ना
कँन्सुत्ला	कनसुत्लो	चिOEवा	चितुवा
काल्चे	कालिच	चोंचे	सुँगुर
किमिला	कमिला	छेउरा	छाउरा,
किम्ला	कमिला		कुकुरबिरालाको
कुबिन्डा	कुमालकोटी		बच्चा
कुमालकुटि	कुमालकोटी	छेपारि	छेपारो
घोंगी	शङ्गेकीरा	जुरा	गोरुको जुरो

भाँतेकिरा	जाँतेकीरा	मिर्ग	मृग
भिँगेमछलि	ससाना मछली	मुसा	मुसो
ठोंडिकिरा	घुन	राँगा	राँगो
डाँगा	कुकुर	रिँगाल	अरिङ्गाल
फ्याउडि	फ्याउरो	रोंगटे	एकप्रकारको
बँउडा	बाज पक्षी		विषालु कमिलो
बकरि	बाखी	लाटोकेसेरा	लाटोकोसेरो
भुरँन्डि	भुसिलिकरा	लोखर्के	न्याउरीमुसो
भुरा	साना माछा	सर्कोटा/सारि	डाङ्ग्रे
भेगुता	भ्यागुता	सर्पो	साँप
मकरा/मोकरा	माकुरा	साँढा	साँढे
मछरि	माछा	सिजु	सेतामाछा
मजोर	मयुर	हाडा	बारुलो
महरि	मौरी		

छ) धर्मसंस्कृतिमूलक नाम : कुमाल समाजमा प्रचलित धर्म तथा संस्कृति सङ्केतक शब्दहरूलाई यस शीर्षकअन्तर्गत वर्गीकृत गरी अध्ययन गरिएको छ । जस्तै –

गरँन्	ग्रहण	दइँते	दैत्य
गरह	ग्रह	दुरागुँन्/दुर्गन्	दुरान्, द्विरागमन
जँवँरा	जमरा	देउता	देवता
भाँमे	रोदी, तरुनी	देउसरि	'देउसी रे', भनी
	तन्नेरी एकत्र भेला		तिहारमा गाइने
	भई गीत गाउने		सांस्कृतिक गीत
	परम्परा	दोख्	दोष
थपरि	थपडी	नउँरान्	नामकरण, न्वारन

निंगेपिंड	लिङ्गेपिंड	मउला	मौलो
पर्थना	प्रार्थना	मरिमसाँन्	मृतात्माको छाया
बोक्सा	बोक्सो	लोकँन्दो	दुलाहाको साथ
भेदाँन्/भेदन्	टुनामुना		

३.२. सर्वनाम

कुमाल भाषाका केही सर्वनाम शब्दहरू :

नामपदको सट्टामा प्रयोग हुने र नामपदकै काम गर्ने पदलाई सर्वनाम भनिन्छ । सर्वनाम शब्दले स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुँदा कुनै निश्चित वा लक्षित वस्तुलाई सङ्केत गर्न सक्दैन । नामपदको सट्टामा प्रयोग गरिने भएकाले सर्वनामलाई सट्टेनाम पनि भनिन्छ । सर्वनाम शब्दले वाक्यमा प्रयोग हुँदा पूर्व प्रसङ्गमा व्यक्त भएको नामपदको पुनरुक्तिलाई निवारण गरी नामपदकै समानार्थी भई कुनै पनि वस्तु, भाव, अवस्था वा स्थानलाई सङ्केत गर्दछ । कुमाल भाषामा पनि निम्नलिखित प्रकारका सर्वनाम शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ :-

३.२.१. पुरुषवाचक सर्वनाम : वक्ता, श्रोता र सन्दर्भगत विषयबोधक सर्वनाम पदलाई नै पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । कुमाल भाषामा निम्नलिखित प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम शब्दहरू रहेका पाइन्छन् :-

३.२.१.१. प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम : आफू र आफूसँग सम्बन्धित धेरै जनालाई बुझाउने बहुवचनबोधक सर्वनामलाई प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ (तालिका भित्र दिइएका शब्दहरूले नेपाली भाषामा प्रयुक्त हुने शब्दलाई बुझाउँछन्) । जस्तै—

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	मइँ (म)	हाँमे (हामी, हामीहरू)

३.२.१.२. द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम : वक्ता र श्रोता सन्दर्भमा श्रोता व्यक्तिलाई बुझाउने सर्वनाम शब्दलाई द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै—

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
द्वितीय पुरुष	तइँ (तँ)	तोरे / तोरेहेरु / तिम्यार (तिमीहरू, तपाईंहरू)

३.२.१.३. तृतीयपुरुषवाचक सर्वनाम : वक्ता र श्रोताले जसका बारेमा जे कुरा गरिरहेका हुन्छन्, त्यस व्यक्तिलाई सङ्केत गर्ने सर्वनाम पदलाई नै तृतीयपुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै –

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
तृतीय पुरुष	तो / त्यो (त्यो)	तिँन्हेरु (तिनीहरू)
	यो (यो)	इँन्हेरु (यिनीहरू)
	उ (ऊ)	उँन्हेरु / उँन्हेरु (उनीहरू)

३.२.२. दर्शकवाचक सर्वनाम : कुनै व्यक्ति, वस्तु, प्राणी, स्थान आदिलाई तोकेर वा किटान गरेर देखाउने सर्वनामलाई दर्शकवाचक सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै–

पुरुषवाचक सर्वनाम	दर्शक	एकवचन	बहुवचन
तृतीय पुरुष		तो / त्यो (त्यो)	तिँन्हेरु (तिनीहरू)
		यो (यो)	इँन्हेरु (यिनीहरू)
		उ (ऊ)	उँन्हेरु / उँधेरु / उँन्हेरु (उनीहरू)

३.२.३. सम्बन्धवाचक सर्वनाम : दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यको बीचमा सम्बन्ध स्थापित गर्ने सर्वनामलाई नै सम्बन्धवाचक सर्वनाम भनिन्छ । कुमाल भाषामा यसप्रकारका सम्बन्धवाचक सर्वनामहरू देखिन्छन् । जस्तै–

सर्वनाम	एकवचन	बहुवचन
सम्बन्धवाचक	जँउँन् / जँउँना (जुन)	जँउँना (जुन)
	जे (जे)	जे (जे)
	जउँन्सुकै / जउँनासुकै	जउँन्सुकै / जउँनासुकै

	(जुनसुकै)	(जुनसुकै)
--	-----------	-----------

३.२.४. प्रश्नवाचक सर्वनाम : व्यक्ति, वस्तु, प्राणी वा स्थानसँग सम्बन्धित विषयमा प्रश्न वा जिज्ञासा प्रकट गर्दा प्रकट गरिने सर्वनामलाई प्रश्नवाचक सर्वनाम भनिन्छ । कुमाल भाषाका प्रश्नवाचक सर्वनामहरू यसप्रकार छन् :-

सर्वनाम	एकवचन	बहुवचन
प्रश्नवाचक सर्वनाम	कउंन्/कउंना (कुन)	कउंना (कुन)
	को/के/क्याक् (के)	को/के/क्याक् (के)

३.२.५. गुणबोधक सर्वनाम : व्यक्ति वा वस्तुको गुण बुझाउने सर्वनामलाई गुणबोधक सर्वनाम भनिन्छ । नेपाली भाषामा देखिने गुणबोधक सर्वनाम शब्दहरू कुमाल भाषामा 'सँन्' प्रत्यय लागेर गुणबोधक सर्वनाम शब्द बन्ने भएको हुँदा कुमालभाषाका गुणबोधक सर्वनामलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :-

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
एसँन्	(यस्ता)	उसँन्/ओसँन्	(उस्तो)
कसँन्	(कस्तो)	जसँन्	(जस्तो)
तेसँन्	(त्यस्तो)		

३.२.६. परिमाणवाचक सर्वनाम : कुनै व्यक्ति, वस्तु वा पदार्थको परिमाण बुझाउने सर्वनामलाई परिमाणबोधक सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै :-

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
एति	(यति)	तेति	(त्यति)
कति	(कति)	जति	(जति)
एत्रा	(यत्रो)	कत्रा	(कत्रो)
जत्रा	(जत्रो)	तेत्रा	(त्यत्रो)

नेपाली भाषामा ओकारान्त परिमाणवाचक देखिने सर्वनाम शब्दले कुमाल भाषामा आकारान्त स्वरूप ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

३.२.७. अनिश्चयार्थक सर्वनाम : व्यक्ति वा वस्तुलाई किटान नगरीकन सङ्केत गर्ने सर्वनामको स्वरूपलाई अनिश्चयार्थक सर्वनाम भनिन्छ । कुमाल भाषामा पाइने अनिश्चयार्थक सर्वनामका केही शब्दहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :-

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
कुइ/कुही	(कोही)	कुइकुइ/कुहीकुही	(कोहीकोही)
केइ	(केही)	केइकेइ	(केहीकेही)

३.२.८. निजवाचक/आत्मवाचक सर्वनाम :

सर्वनाम	एकवचन	बहुवचन
निज/आत्मवाचक सर्वनाम	आँफू (आफू)	आँफुहेरु (आफूहरू)

आत्मवाचक सर्वनामको प्रयोग चाहिं तीनवटै पुरुषको सन्दर्भमा प्रयोग गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ । जस्तै—

मइँ आँफइ	(म आफैँ)
तइँ आँफइ	(तँ आफैँ)
त्यो आँफइ	(त्यो आफैँ)
उँन्हेरु आँफइ	(उनीहरू आफैँ)

३.२.९. आदरार्थी सर्वनाम : मान्यजनलाई गरिने सम्मान नै आदर हो । आदरको अभिव्यक्ति सर्वनाम र क्रियापदबाट हुने गर्दछ । कुमाल भाषामा सर्वनामबाट अभिव्यक्त

आदरको प्रकार	एकवचन (शून्य आदर)	बहुवचन (उच्च आदर)
शून्य आदर	तइँ/तोरे (तँ, तेरो)	तोरेहेरु/तिम्हेरु/तिम्यार (तिमी, तिमीहरू)
उच्च आदर	हजुर (हजुर)	हजुरेरु (हजुरहरू)

हुने आदरको स्वरूपलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :-

कुमाल भाषामा आदरार्थी सर्वनामको अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने एकवचनमा खासै आदरको अभिव्यक्ति देखिँदैन भने बहुवचनबाटै आदरको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । आदरका पनि धेरै तहहरू नदेखिएर शून्य आदर र उच्च आदर गरी दुई मात्र आदरको तह प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रथम र द्वितीय पुरुषको रूपमा प्रयोग हुने 'मइँ' र 'तइँ' शब्दको उच्चारणमा 'मुइँ', 'तुइँ' र 'तोइँ' भएको पनि पाइन्छ ।

व्याकरणिक कोटिहरूका आधारमा माथि उल्लेख गरिएका कुमाल भाषाका सर्वनाम शब्दहरूलाई विश्लेषण गर्दा के देखिन्छ भने कुमाल भाषाका शब्दहरूले उभयलिङ्ग (पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग) लाई सङ्केत गर्दछन् । वचनका आधारमा पनि एकवचन र बहुवचन दुवैलाई औँल्याइएको पाइन्छ । पुरुषका आधारमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीनै पुरुषमा सर्वनाम शब्दहरू रूपान्तरित हुन सक्छन् । यसका अतिरिक्त कारक र आदरका आधारमा पनि कुमाल भाषाका सर्वनाम शब्दहरूलाई रूपायन गर्न सकिन्छ । यसरी लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक र आदरका आधारमा रूपायित हुने शब्दवर्गको रूपमा सर्वनाम शब्दलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

३.३. विशेषण

कुमालभाषाका केही विशेषण शब्दहरू :

कउन्, कउना, कति, कसँन्, कत्रा भनी प्रश्न गर्दा सम्भावित जवाफको रूपमा आउने शब्द अर्थात् वाक्यमा प्रयोग भएका नामिक पदहरूको गुण, दोष, अवस्था, गति र रीतिजस्ता विशेषता बुझाउने शब्दलाई नै विशेषण भनिन्छ । कुमाल भाषाका निम्नलिखित शब्दहरूलाई विशेषण वर्गको शब्दका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् :-

३.३.१. गुणबोधक विशेषण : कस्तो, केकस्तो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आई नामको विशेषता, स्वरूप, ग'ण, दोष जनाउने शब्दलाई गुणबोधक विशेषण भनिन्छ । कुमाल भाषाका यसप्रकारका शब्दहरू निम्नअन'सार छन् :-

अइलक

आएको

अगतिलो

अगतिलो

अटेर्/अटेरि	भनेको नमान्ने	कईनि/कर्नि	गर्ने
अधुराँनु/अध्रान्	फाटेको कपडा	कउँलो	कमलो, नरम
अँनुभवि	अनुभवी	कँम्जोडि	कमजोर, दुर्बल
अँन्धा	अन्धो	कर्लक	गरेको
अपठारा	अपठ्यारो	कस्लक	कसेको
अलुँनि	अल्नो	कस्सेलक	कस्सिएको
अल्को	अग्लो	काँइँला	काहिँलो
अल्छि	अल्छी	काँइँलि	काहिँली
असँन्तोकि	असन्तोषी	काँच्	काँचो
आधाकल्च	अधकल्चो, अपरिपक्व	काँना	कानो, आँखा नदेख्ने
आधाबइँसे	अधबैसे	काँन्छा	कान्छो
उकालो	उकालो	काँन्छि	कान्छी
उजेलो	उज्यालो	काफर	कायर, डरपोक
उदाड्डो	उदाङ्गो, खुला		डरछेरुवा
उँन्चालिस्	उनन्चालिस	कालो	कालो
उल्टे	उल्टो	कुजा	कुजो
एक्सरुवा	एकसरो, काममा सहयोग गर्ने मानिस नभएको	कुप्रा कोर्लि	कुप्रो कोरली, नबियाएको गाई
ओइलेइलक	वैलाएको	खँईनि	खाने
ओसिलो	ओसिलो	खइरा	खैरो
ओरालो	ओह्वाल्लो	खइलक	खाएको
ओल्लो	वरतिरको	खसो	खस्रो

खानिँभिँन्	खानलायक	छोंटो	छोटो
खुङ्गिरि/घुम्टि	घुमे, घुम्री	जँउँल्याहा	जुम्ल्याहा
खोखलो/खोख्लो	खुकुलो	जमढल्ला	ढोसे तरुनी
खोंटा	खोटो, नचल्ने	जेठा	जेठो
गइरो	गहिरो	जेठि	जेठी
गइलक	गएको	भर्लक	भरेको
गडिलो	कडा, साहो	टकेर्नु	टकेर्नु, बियाएको २
गरिप्	गरिब		वर्ष भएको
गरुङ्गो	गहुङ्गो	ठराहा	डरपोक, डरछेरुवा
गर्भेष्टि/डेढ बोक्लक	गर्भवती	डुँडो	एउटा हात
गुल्यो	गुलियो		नभएको
घँमँन्डि	बढ्ता घमण्ड गर्ने	डुल्ला	डुलुवा
चँन्डाल्	उदण्ड, उच्छृङ्खल	डेरो	डेरो
चँम्काहा	चम्काहा	तँन्धेरि	तन्नेरी, तरुनो
चर्को	बढी नुन भएको	तजा	ताजा
चिपलो	चिफ्लो	तित्ता	तितो
चिल्ला	चिल्लो	तेछोँ	तेसोँ
चिसो	चिसो	थाक्लक	थाकेको
चेङ्गुरा	सिन्का जस्ता	थारा	थारो
	पातला खुट्टा	थालिअ	थाले
	भएको	थोथ्रो	थोत्रो, पुरानो
चोखो	चोखो, पवित्र	दयालु	दयालु
छुछुछा	छुचो	दाँइने	दाहिने
छुट्टइ	छुट्टै, भिन्दै	दाब्रे/देब्रे	बायाँ

दाहारे	दाहो भएको	पचधुम्	काम नलाग्ने
दुब्लो	दुब्लो, पातलो	पातुलो	पातलो
दुहुना	दुहुनो, दूध दिने	पिरो	पीरो
देलक	दिएको	पिंहालो/पियाँलो	पँहेलो
दोसि	दोषी	पुड्का	पुड्को
दोस्रो	दोस्रो	पुराँनो	पुरानो
धनि	धनी	पेड्ल/पेड्ला	लङ्गडो, अपाङ्ग
धम्मिलो	धम्मिलो	फटाहा	फटाहा
धर्के	धर्का भएको	फत्कते	बोलिरहने,
धर्मति/धर्मतारि	धर्मात्मा		फत्फताइरहने
नमिठो	नमिठो	फराक्	फराकिलो
नयाँ	नयाँ, नवीन	फिक्का	फिका, रङ्ग उडेको
नरम	कमलो	बकेर्ना	बकेर्नो, बियाएको
नाङ्गे	नाङ्गो		एक वर्ष भएको
नाँम्रि	राम्री	बल्ल्यो	बलियो
नावर, नाँमर्	राम्रो	बहिरा	बहिरो, कान
निनाँमर्	नराम्रो		नसुन्ने
निहिरेति	बेइज्जती, इज्जत	बाक्लो	बाक्लो
	नभएको	बाङ्गे	बाङ्गो
नुनिलो	नुनिलो	बाटुल	बाटुलो, गोलो
नेपराआ	मात्तिएको,	बिदेसि	विदेशी
	उच्छृङ्खल	बुढा	बूढो
पइलउँटो	पहिलो बेते	भइलक	भएको
पक्लक	पाकेको		

भक्भके	बोल्दा अक्षर	मुख	मूख
	अक्षरमा रोकिएर	मोरलक	मरेको
	बोल्ने	रँमइलो	रमाइलो
भग्गुवा	भाग्ने स्वभाव	रातो	रातो
	भएको	रित्तो	खालि
मखँन्नि	मखण्डी, काम गर्ने	रुखो	रुखो
	सीप नभएको	लच्छँनी	लचकदार
मज्जाक	मजाको	लठेक्रा	लठेप्रो
मँन्तातो	अलिअलि तातो	लठेक्री	लठेप्री
मँसिन	मसिनो	लाटा	लाटो
माइँली	माहिली	लाँभो	लामो
माइँलो	माहिलो	वाइयात्	वाहियात्,
मात्लक	मातेको		फजुलको
मिठो	मीठो	सड्लक	सडेको
मिठोउँजे/मिठउजे	मिठाउरे मीठो	सँन्काहा	बौलाहा
	खान खोज्ने	सस्ता	सस्तो, सहँगो
मिस्सेलक	मिसिएको	साँइँला	साहिँलो
मुखाले	ओठे जवाफ	साँइँलि	साहिँली
	फर्काउने, मुखमुखै	साख्खइ	साख्खै
	लाग्ने	सिखुट्टे	दुब्लो, पातलो खुट्टा
मुडुलो	सिङ् नभएको,		भएको
	टोपी नलगाएको	सुख्लक	सुकेको
मुत्त्वा	मुतुवा	सोभो	सोभो

३.३.२. परिमाणबोधक विशेषण : कति वा केकति भन्ने प्रश्नको जवाफमा आउने नामपदको विशेषताबोधक शब्दलाई परिणामबोधक विशेषण भनिन्छ । क'माल भाषाका केही परिणामबोधक शब्दहरूको विवरण निम्नअन'सार उल्लेख गरिएको छ :-

अलिकता	अलिकति	चउथाइ	चौथाइ
असाद्धे	धेरै	जम्मै	सबै, पूरै
आधा / आधि	आधा	तेत्ति	त्यत्ति
एति	यति	थोरइ	थोरै
एत्ति	यत्ति	धेरइ	धेरै
एत्रा	यत्रो	भोरि	भरी, परिपूर्ण
कति	कति		

३.३.३. संख्याबोधक विशेषण : क'नै पनि व्यक्ति, वस्तु, प्राणी आदिको संख्यात्मक विशेषता ब'भाउने शब्दलाई संख्याबोधक विशेषण भनिन्छ । क'माल भाषाका केही संख्याबोधक शब्दहरूको विवरण निम्नअन'सार उल्लेख गरिएको छ :-

असि	असी	चउथा	चौथो
आठोटा	आठवटा	चार	चौथो संख्या
आठोटा	आठवटा	चारोटा	चारवटा
उँन्तिस्	उनन्तीस	छ	छैटौं संख्या
उँन्नइस्	उन्नाइस	छओटा	छवटा
एक्	एक	तिँन्	तीन
एक्त्तिस्	एकतीस	तिँनोटा	तीनवटा
एक्काइस्	एक्काइस	तिँन्पालि	तीनपटक
एखोटा / एखुँन्टा	एकएकवटा	तिँन्	तीन
कतिबटि	कतिवटा	तेस्रा	तेस्रो

तेहेर	तेह	पाँचोटा	पाँचवटा
दस्	दस	बाइस्	बाईस
दसोटा	दसवटा	बिस्	बीस
दुइ	दुई	साठि	साठी
दुइटा	दुईवटा	सात्	सात
नउ	नौ	सातोटा	सातवटा
नउओटा	नौवटा	सोहोर	सोह
पँध	पन्ध	हज्जार	हजार
पाँच्	पाँच		

३.३.४. सार्वनामिक विशेषण : विशेषणको रूपमा बसेर काम गर्ने सर्वनाम शब्दलाई नै सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ । कुमाल भाषाका केही सार्वनामिक शब्दहरूको विवरण निम्नअन'सार उल्लेख गरिएको छ :-

उसँन्	उस्तो	कसँन्	कस्तो
एसँन्	यस्तो	जसँन्	जस्तो
ओसँन्	उस्तो	तेसँन्	त्यस्ता

३.४. क्रियापद

क्रियामूल, क्रिया, क्रिया रूपावली र वाक्यगठन

वाक्यमा बसेर कर्ताले गरेको घटना, कार्य, अवस्था, स्थिति आदिको बोध गराउने व्याकरणिक कोटिको नाम क्रिया वा क्रियापद हो । क्रियापदको निर्माण धातुमा विभिन्न कालबोधक प्रत्ययहरू लगाएर गरिन्छ । क्रियापद निर्माणको आधार मानिएको कुमाल भाषाको धातु र क्रियामूलहरूको वर्णानुक्रम सूचि तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

क्रियामूल

अघाभइ	c3fpg'	अट्कइ	अड्कनु
-------	--------	-------	--------

अँट्टाअइ	अँट्याउनु	कहालिबइ	कहालिनु
अम्लाअइ	अमिल्याउनु	काटइ	काटनु
अर्चापइ	अर्चाप्नु	काँट्टिअइ	जाडोले कठ्याग्रिनु
अस्ताअइ	अस्ताउनु	काढइ	काढनु
आए/आवइ	आउनु	किँनइ	किन्नु
आत्तिवइ	आत्तिनु	कुटइ	कुटनु, पिटनु
उइलाइ	वैलाउनु, मुर्भाउनु	केलाअइ	चामल आदि
उँखारइ	उखेलु		केलाउनु
उघारइ	उघार्नु	कोरइ	कपाल कोर्नु
उघूरइ	उघ्रनु	कोरलइ	चल्ला कोरलु
उडइ	उडनु	खजाअइ/खजाइ	कन्याउनु
उध्याअइ	उध्याउनु	खँनइ	खन्नु
उभियाइ	उभ्याउनु	खँनाए/खँनियाइ	खन्याउनु
उँम्कइ	उम्कनु	खारइ/खारे	खार्नु, घिउ टहटाउनु
उसिँनइ	उसिन्नु, वफाउनु	खिआअइ	डुङ्गा खियाउनु
ओइलाइ	वैलााउनु	खिँचु	खिचु, तान्नु
ओकलइ	ओकलु	खुइलिबइ	खुइलिनु, रङ्ग उडनु
ओल्सइ	ओल्सिनु, बाफिनु	खुँम्चाअइ	खुम्च्याउनु
कराअइ	गराउनु	खेलइ	खेलु
कल्पइ	कल्पनु	खेलाअइ	खेलाउनु
कसइ	कस्नु	खोंख्वाअइ	खोक्नु, काँस्नु
कहइ	भन्नु	खोंच्चाअइ	खोच्याउनु
कहरइ	कहराउनु	खोजइ	खोजु
कहलाबइ	कुर्नु, बकाउनु	गढइ	गाडिनु

गँधाइ	गन्हाउनु	चलाअइ	चलाउनु
गर्जइ	गर्जनु	चाखइ	चाख्नु
गलइ	गल्नु, दुब्लाउनु	चाटइ	चाट्नु
गिदाइ	गीत गाउनु	चालइ	चाल्नु
गिँनइ	गणना गर्नु, गल्नु	चाहइ	चाहना गर्नु
गुन्गुनाअइ	गुन्गुनाउनु	चिकइ	स्त्री समागम गर्नु,
गुँम्सइ	गुम्सिनु		मैथुन गर्नु
घस्रइ	घिस्रनु	चिइटइ	चिमोट्नु
घालइ	हाल्नु	चिच्चाअइ	चिच्याउनु, कोहोलो
घाल्देइ/घाल्देबइ	हाल्दिनु		हाल्नु
घुमइ	घुम्नु, डुल्नु	चिथरइ	नङ्गाले चिथोर्नु,
घुमाअइ	घुमाउनु		कोपर्नु
घुर्कइ	घुर्नु	चिनइ	चिन्नु, पहिचान्नु
घुर्चइ	घुचेट्नु	चिंमइ	आँखा चिम्लनु
घेल्देबइ	बगाउनु	चिरइ	चिर्नु
घोचइ	घोच्नु	चिराअइ	चिराउनु
घोंटइ	घोट्नु	चुँडइ	चुँडाल्नु
घोलइ	घोल्नु	चुँनइ	चुन्नु, छान्नु
चढइ	चढ्नु	चुसइ	चुस्नु
चथरइ	चिथोर्नु	चुहइ	चुहुनु
चबाअइ	चबाउनु	चेताअइ	चेत पाउनु
चँम्कइ	चम्कनु	चोखिबइ	चोखिनु, शुद्ध हुनु
चरइ	चर्नु	च्यातइ	च्यात्नु
चराइ	चराउनु	छर्कइ	पानी छर्कनु

छरइ	छर्नु	जपइ	जप्नु
छर्पटियाइ	छट्पटाउनु	जाए/जावइ	जानु
छाए/छावइ	छाउनु	जागइ	जागनु, बिउँभनु
छाडइ	छोड्नु	जानइ	जान्नु
छाँमइ	छाम्नु	जितइ	जित्नु
छिंकइ	छिउँ गर्नु	जिस्काअइ	जिस्क्याउनु
छितरइ/छिटइ	छिरल्लु	जोखइ	जोख्नु
छिनइ	छिनाल्लु	जोतइ	जोत्नु
छिराअइ	छिराउनु	भँम्भँमाइ	भमभमाउनु
छुट्टाअइ	छुट्ट्याउनु, अलग्याउनु	भरइ	भर्नु
छट्टिअइ	छुट्टिनु, अलगिनु, छुट्टिभिन्न हुनु	भाँनइ	भान्नु
छेकइ	छेक्नु	भिकइ	भिक्नु
छेडइ	छेड्नु	भुन्डाअइ	भुन्ड्याउनु
छेपइ	छ्याप्नु, पानीले छेप्नु	भुल्कइ	भुल्कनु
छोडइ	छोड्नु, परित्याग गर्नु	भोखाअइ	भोक्राउनु
छोपइ	छोप्नु, ढाक्नु	टक्राअइ	छक्र्याउनु
जगाअइ	जगाउनु, बिउँभाउनु	टल्कइ	टल्कनु
जन्मइ	जन्मनु	टाँगइ	टाँगनु
जन्माअइ	जन्माउनु	टुसाअइ	टुसाउनु, अड्डुराउनु
		टोकइ	दाँतले टोक्नु
		टोलाअइ	टोलाउनु
		ठगइ	ठगनु
		ठँनासइ/ठँनासे	चाल सुन्नु
		ठँकइ	लिङ्ग उत्तेजित हुनु

ठँन्काअइ	लिङ्ग उत्तेजित पानुं	तरइ	तर्नु
ठुँडइ	ठुँगु	तर्छइ	तर्सनु, डराउनु
ठोकइ	ठोकनु	तर्छाअइ	तर्साउनु
डकारइ	डकारनु	ताकइ	ताक्नु
डडाअइ	डराउनु	ताँछइ/ताँसइ	तास्नु
डढइ	डढनु	तापइ	ताप्नु
डढाअइ	डढाउनु	तिखारइ	तिखानुं, तिखो
डाकइ	डाक्नु, निम्ता गर्नु		बनाउनु
डक्रइ	साँढे डुकुनु	तिर्खाअइ	तिर्खाउनु
डुवइ	डुब्नु	तुरइ	सिद्धयाउनु, सक्नु
डुवाअइ	डुवाउनु	थन्क्याअइ	थन्क्याउनु
डोड्याअइ	डोड्याउनु	थर्थराअइ	थर्थराउनु
ढक्ढक्याअइ	ढक्ढक्याउनु	थाँकइ	थाक्नु
ढड्याअइ	ढड्याउनु	थालइ	थाल्नु, सुरु गर्नु
ढाकइ	ढाक्नु, छोप्नु	दँन्कइ	दन्कनु
ढाँटइ	ढाँटनु	दँन्काअइ	दन्काउनु
ढारइ	गाग्रोबाट भाँडामा पानी सार्नु, खन्याउनु	दलइ	दल्नु
		दाअइ	दाउनु, बहर सज्नु
		दाबइ	दाब्नु
ढालइ	ढाल्नु	दुखइ	दुख्नु
ढोगइ	ढोगनु	दुहइ	दुहुनु, दूध दुहुनु
तउलइ	तौलनु, जोख्नु	देखइ	देख्नु
तँन्कइ	तन्कनु	देखाए/देखाअइ	देखाउनु
तँन्काअइ	तन्काउनु	देवइ	दिनु

दोरइ/दोहोरइ	काम गर्नु जान्नु, दोहोर्नु	पटियाइ	पट्याउनु
धँम्काअइ	धम्क्याउनु	पट्कइ/पड्कइ	पड्कनु
धोवइ	धुनु	पढाअइ	पढाउनु
नड्याअइ	नड्याउनु, भुत्ला फाल्नु	पँन्छाअइ	पन्छाउनु
नचाअइ	नचाउनु	पँन्छअइ	रजोवती हुनु
नाखइ	नहुनु वा छैन भन्ने अर्थमा प्रयोग हुने क्रियापद	पल्टइ	पल्टनु
नाचइ	नाच्नु	पल्टाअइ	पल्टाउनु
निचोरइ	निचोर्नु	पस्कइ	भाग लगाउनु
निथारइ	निथार्नु, सक्नु	पाए/पावइ	पाउनु
निपइ	लिपपोत गर्नु	पालइ	पालनपोषण गर्नु
निंबोटइ	निमोठ्नु	पिसइ	पिस्नु
निभइ	निभ्नु	पुगइ	पुग्नु
निभाअइ	निभाउनु	पुत्ताअइ	पुत्ताउनु, धुवाँ
निस्कइ	बाहिर निस्कनु	पुत्ताअइ	उड्नु
निहुरइ	निहुरनु विनम्र हुनु	पेड्लाइ	खोच्याउनु
नुकइ	लुक्नु	पेलइ	पेल्नु
नुकाअइ	लुकाउनु	पोखइ	पानी आदि पोख्नु
पकडइ	पकडनु, समात्नु	पोतइ	पोत्नु
पखालइ	पखाल्नु	पोलइ	पोल्नु
पछुताइ	पछुतो गर्नु	पोँछइ/पोँसइ	पुछ्नु
		फइलइ	फैलनु
		फकरइ	फूल फक्रनु
		फट्कइ	चामल फड्कनु
		फिर्कइ	फर्कनु

फिर्काअइ	फर्काउनु	बँनाअइ	बनाउनु
फाँडइ	फाँड्नु वा फाँडानी गर्नु	बफाअइ	बफाउनु
फाइघालइ	फाल हाल्नु, फदाल्नु	बसाअइ/बसालइ	बसाल्नु
फिँजारइ	फिँजार्नु	बाँचइ	बाँच्नु
फिटइ	फिट्नु	बाँधइ	बाँध्नु
फुकइ	फुक्नु, बन्धनमुक्त हुनु	बालइ	बाल्नु
फुकाअइ	फुकाउनु, बन्धनबाट मुक्त गराउनु	बासइ	कुखुरो कराउनु
फुटइ	फुट्नु	बिकइ	बिक्नु
फुटाअइ	फुटाल्नु	विग्रइ	विग्रनु, सड्नु
फेरइ	फेर्नु	विराअइ	विराउनु
फ्याँकइ	फ्याँक्नु, फाल्नु	विलाअइ	विलाउनु
बगइ	बग्नु	विसरइ	विसर्नु, भुल्नु
बजाअइ	बजाउनु	विसाअइ	विसाउनु, आराम गर्नु
बढइ	बढ्नु	विहाअइ	ब्याउनु
बढाअइ	बढाउनु	बुभइ	बुभ्नु
बढालइ	बढार्नु	बुँनइ	बुन्नु
बत्ताअइ	धान तथा कोदाको भुस उडाउनु नाइलोले हम्कनु	बेचइ	बेच्नु
		बेरइ	बेर्नु
		बोकइ	बोक्नु
		बोटारइ	बटार्नु
		बोलइ	बोल्नु
		भँठियाइ	भट्याउनु

भङ्काअइ	भङ्काउनु	मारइ	मानु
भत्कइ/भित्कइ	भत्कनु	मिचइ	मिचु
भत्कइ	भलभली उम्लनु	मिलइ	मिलु
भाँचइ	भाँचु	मिसइ	मिसाउनु
भालइ	नियालु	मुतइ	मुत्नु
भिजइ	भिजु	मेटइ	मेटनु
भिजाअइ	भिजाउनु	मोटाअइ	मोटाउनु
भित्काअइ	भत्काउनु	मोरइ	मनु
भित्त्र्याअइ	भित्त्र्याउनु	मोलइ	मालिस गर्नु
भुकइ	भुकु	रङ्गाअइ	रङ्ग्याउनु
भुटइ	भुटु	रचइ	रचना गर्नु
भोकाअइ	भोकाउनु	रँमाए/रमाअइ	रमाउनु
भोरइ	भर्नु	रहइ	रहनु
मच्चाअइ	मच्चाउनु	राखइ	राखु
मठारइ	मुठानु	रिभावइ	रिभाउनु, खुसी
मसाअइ	भाँडामा खरानी		तुल्याउनु
	लगाउनु	रिधइ/पकावइ	पकाउनु
मसारइ	मुसानु	रिसाअइ	रिसाउनु
मस्कइ	मुस्कुराउनु	रोगाअइ	रोगाउनु
मागइ	मागनु	रोजइ	रोजु
माभइ	माभनु	लइजावइ	लैजानु, लगनु
माङ्देइ	माडिदिनु, मल्दिनु	लघानु	लघानु, लखेटनु
मातइ	मात्नु	लतारइ	लतानु
मानइ	मानु	लँमाअइ	लमाउनु

लाअइ	लाउनु, लगाउनु	सिँगारइ	सिँगार्नु
लिँलँइ	निल्नु	सिवइ	सिउनु
लेखइ	लेख्नु	सुखइ	सुक्नु
लेखाअइ	लेखाउनु	सुखाअइ	सुकाउनु
लेजाइ/लेजाए	लैजानु	सुँघइ	सुँघ्नु
लेवइ	लिनु	सुँघाअइ	सुँघाउनु
सकइ	सक्नु	सुतइ	सुत्नु
सजइ	सज्नु	सुताअइ	सुताउनु
सजाअइ	सजाउनु	सुनइ	सुन्नु
सट्कइ	सड्कनु	सेकइ	सेक्नु
सडइ	बिग्रनु	सोंचइ	सोच्नु
सपारइ	सपार्नु	सोधइ	सोध्नु
सँमातइ	समात्नु, पक्रनु	सोंसाइ	सुसाउनु
सरइ	सर्नु	हकारइ/भपारइ	भपार्नु, हप्काउनु
सर्कइ	पानी सर्कनु	हगइ	हग्नु, मल त्याग्नु
सल्कइ	सल्कनु, बल्नु	हटइ	हट्नु
सल्काअइ	सल्काउनु, बाल्नु	हराअइ	हराउनु
साँचइ	साँच्नु, बँचाएर	हल्लइ	हल्लनु
	राख्नु	हल्लाअइ	हल्लाउनु
साँधइ	गह्वो साउनु,	हारइ	हार्नु
	सम्याउनु	हाँसइ	हाँस्नु
सिउदेइ	सिइदिनु	हिलाअइ	हल्लाउनु
सिखइ	सिक्नु	हुँडलइ	हुँडल्नु
सिखाअइ/सिखाए	सिकाउनु	हेरइ	हेर्नु

यिनै माथि उल्लेख गरिएका क्रियामूल र यस्तै अन्य क्रियामूलमा रहेका क्रियामूलबोधक प्रत्यय हटाई बाँकी रहने धातुमूलक अंशमा विभिन्न कालबोधक प्रत्ययहरू जोडी क्रियापदको निर्माण गरिएको हुन्छ । नेपाली भाषामा क्रियापदलाई वर्गीकरण गरिएजस्तै कुमाल भाषाका क्रियापदलाई पनि निम्न आधारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :-

३.४.१. संरचनाका आधारमा क्रियापद : संरचनालाई बनोट पनि भनिन्छ । बनोटका आधारमा कुमाल भाषाका क्रियापदलाई निम्न उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :-

३.४.१.१. सरल क्रिया : एउटा मात्र क्रियाबाट बनेको क्रियालाई सरल क्रिया भनिन्छ । कुमाल भाषामा यस किसिमका क्रियाहरू पाइन्छन् । जस्तै :-

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
अघाअइ	अघाउनु,	खावइ	खानु
करइ	गर्नु	आनइ	ल्याउनु
जावइ	जानु	हिंनइ	हिंड्नु
घालइ	हाल्नु	लेखइ	लेख्नु
पढइ	पढ्नु		

३.४.१.२. संयुक्त (मिलित) क्रिया : दुई वा दुईभन्दा बढी क्रियाको सम्मिलनबाट संयुक्त क्रियाको निर्माण हुने गर्दछ । कुमाल भाषामा यस किसिमका क्रियाहरू पाइन्छन् । जस्तै :-

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
आइसकइ	आइसक्नु	जाएपरइ	जानपनु
करिराखइ	गरिराख्नु	घाल्देवइ	हालिदिनु
खाइरहइ	खाइरहनु	माइदेवइ	मालिस गर्नु
खाइसकइ	खाइसक्नु	सिउदेइ	सिइदिनु

३.४.१.३. प्रेरणार्थक क्रिया : प्रेरणाको अर्थ बुझाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक क्रिया भनिन्छ । जस्तै—

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
उभियाइ	उभ्याउनु	जन्माअइ	जन्माउनु
कराअइ	गराउनु	जिस्काअइ	जिस्क्याउनु
कटाअइ	कटाउनु	देखाअइ	देखाउनु
खुवाअइ	खुवाउनु	मारइ	मार्नु

३.४.१.४. नामक्रिया : नाम वा नामस्थानिक (नाम, विशेषण, अव्यय र अनुकरणात्मक शब्दसमेत) शब्दमा धात्वर्थबोधक आ, या, इ, इया, क जस्ता प्रत्यय लगाएर नामधातु र यसरी बनेका नामधातुमा कालानुसारी कालबोधक प्रत्यय लगाएर

क्रियापदको निर्माण गरिन्छ । यसरी बनेका क्रियालाई नामक्रिया भनिन्छ । नामधातुको निर्माण प्रक्रिया यसरी देखाउन सकिन्छ :-

नामिक पद	धात्वर्थबोधक प्रत्यय	नामक्रिया	नेपाली क्रिया
घाँम	+ आ + अइ =	घमाअइ	घमाउनु
गिद	+ आ + अइ =	गिदाअइ	गिदाउनु
तिर्खा	+ आ + अइ =	तिर्खाअइ	तिर्खाउनु
अँविलो	+ आ + अइ =	अँविलाअइ	अमिल्याउनु
घिन	+ आ + अइ =	घिनाअइ	घिनाउनु
थोथ्रो	+ आ + अइ =	थोथ्राअइ	थोथ्राउनु
चोखो	+ आ + अइ =	चोख्याअइ	चोख्याउनु
छर्पटि	+ या + अइ =	छर्पटियाअइ	छट्टिनु
ढक्ढक्	+ या + अइ =	ढक्ढक्याअइ	ढक्ढक्याउनु
भाँठा	+ इया + अइ =	भाँठियाइ	भट्ट्याउनु
*चँम्	+ क + अइ =	चँम्कअइ	चम्कनु
*ठँन्	+ क + अइ =	ठँन्कइ	ठन्कनु

* यस्तो चिन्ह दिइएका धातुलाई आधारपद मान्दा चँम् र ठँन्बाट खासै अर्थ अभिव्यक्त नहुने देखिएकाले उक्त प्रक्रियालाई * चँम्+क+अइ=चँम्कइ र * ठँन् + क + अइ = ठँन्कइ गर्नुभन्दा चँम्क + अइ = चँम्कइ र ठँन्क + अइ = ठँन्कइ नै गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

३.४.२. कर्मकताका आधारमा क्रियापद : कर्मपद लिने र नलिने आधारमा नेपाली व्याकरणमा क्रियापदलाई विभाजन गरेजस्तै कुमाल भाषामा पनि कर्मकताका आधारमा क्रियापदलाई विभाजन गर्न सकिन्छ । यस आधारमा कुमाल भाषाका क्रियापदलाई अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मक क्रियाका रूपमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

३.४.२.१. अकर्मक क्रिया : के र कसलाई भनी प्रश्न गर्दा संभावित उत्तर प्राप्त गर्न सकिने वा कर्म पदको अपेक्षा नगरी कर्तामा मात्र असर देखाउने क्रियापदलाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ । जस्तै –

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
आवइ	आउनु	नुकइ	लुक्नु
जावइ	जानु	बसइ	बस्नु
		रोवइ	रुनु

३.४.२.२. सकर्मक क्रिया : 'क्याक्' वा 'कउनाके' (के वा कसलाई) भनी प्रश्न गर्दा दुबै प्रश्नमध्ये कुनै एक प्रश्नको वा दुबै प्रश्नको संभावित जबाफ प्राप्त गर्न सकिने वा कर्मपदको अपेक्षा गर्ने क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ । क'माल भाषामा सकर्मक क्रियाको उदाहरण यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
खावइ	खानु	मारइ	मानु
पढइ	पढनु	नेनइ	ल्याउनु
करइ	गर्नु	देखइ	देख्नु
पिटइ	पिटनु	सिवइ	सिउनु

३.४.२.३. द्विकर्मक क्रिया : के र कसलाई भनी प्रश्न गर्दा दुबै प्रश्नको संभावित उत्तर प्राप्त गर्न सकिने वा कर्मपदको अपेक्षा गर्ने क्रियापदलाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ । द्विकर्मक क्रियाका उदाहरणहरू यसप्रकार छन् :-

कुमाल	नेपाली	खुवाअइ	खुआउनु
लेखइ	लेख्नु	कराअइ	गराउनु
देवइ	दिनु	पढाअइ	पढाउनु

३.४.३. वाक्य समापकताका आधारमा क्रियापद : वाक्य टुङ्ग्याउन सक्ने क्रियापदलाई समापिका र वाक्य टुङ्ग्याउन नसक्ने क्रियापदलाई असमापिका क्रिया भनिन्छ । कुमाल भाषामा पनि यस किसिमका क्रियापदहरू पाइन्छन् । जस्तै-

३.४.३.१. असमापिका क्रिया : वाक्य टुङ्ग्याउन नसक्ने क्रियापदलाई समापिका क्रिया भनिन्छ । जस्तै-

कुमाल	नेपाली	लेखतइ	लेख्दै
कर्तइ	गर्दै	जइतइ	जाँदै

कहिके	भन्न	करिके	गर्न
लेखिके	लेखन	खइतइ	खाँदै

३.४.३.२. समापिका क्रिया : वाक्य टुङ्ग्याउन सक्ने क्रियापदलाई समापिका क्रिया भनिन्छ । जस्तै—

कुमाल	नेपाली	कुमाल	नेपाली
हो	हो	बाट	छ
हइन	होइन	नाइँबाट	छैन
		नाखइ	छैन
		खानु	खान्छु
		नइँखानु	खान्न

कुमाल भाषामा असमापिका क्रियापद निर्माण गर्नका लागि 'तइ' 'इके' र 'अइतइ' प्रत्यय लागेका देखिन्छन् भने समापिका क्रियापद निर्माण गर्न विभिन्न कालबोधक प्रत्ययहरू लागेका देखिन्छन् ।

३.४.३.४. काल र पक्षका आधारमा क्रियापद : नेपाली भाषामा जस्तै कुमाल भाषामा पनि भूत, वर्तमान र भविष्यत् काल तथा पूर्ण, अपूर्ण, सामान्य, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षको व्यवस्था भएको देखिन्छ । कालको अभिव्यक्ति क्रियाका सबै पक्षबाट हुने गर्दछ । क्रियापदको निर्माण धातुमा कालबोधक प्रत्ययहरू लगाएर गरिन्छ । यहाँ धातुमा विभिन्न कालबोधक प्रत्ययहरू लगाएर पुरुष र वचनका आधारमा प्रत्येक काल र पक्षका क्रिया रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । क्रियारूपावलीमा प्रस्तुत गरिएका क्रियापदलाई आधार मानी वाक्य निर्माण प्रक्रियाको अध्ययन पनि प्रस्तुत गरिएको छ । क्रियारूपावलीको निर्माण प्रक्रिया बुझेपछि यसको अध्ययनबाट कुमाल भाषाका बारेमा जिज्ञासा राख्ने वा भाषा कुमाल भाषा सिक्न खोज्ने जो कोही पनि जिज्ञासुलाई वाक्यनिर्माण गर्न सहयोग पुग्नेछ । त्यसैले यहाँ मूलधातु, प्रेरणार्थक धातु र नामधातुबाट एकएकवटा धातुको मात्र प्रतिनिधिमूलक रूपमा क्रियारूपावलीको निर्माण गरी वाक्य गठनको अभ्यास पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५. अव्यय

व्याकरणिक कोटि अर्थात् लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक, आदर आदिका आधारमा रूपायन नहुने शब्दवर्गलाई अव्यय भनिन्छ । कुमाल भाषाका अव्यय शब्दहरूलाई निम्न प्रकारमा वर्गीकृत गरी देखाउन सकिन्छ :-

३.५.१. नमयोगी अव्यय : नामिक पदसँग जोडिएर व्यवहारमा प्रयोगमा आउने अव्यय शब्दलाई नामयोगी अव्यय भनिन्छ । जस्तै-

नेर	नेर, निकट	वित्तिकइ	तत्काल
तिर	तिर	सँमिन्	सम्म
पट्टि	पट्टि	सिँन्/सिं/सित	सँग, साथमा
छिउँ/छिम्	नेर निकट	हेरु	बहुवचनबोधक
छिन्	नेर निकट		प्रत्यय
बटि/बट	बाट		

३.५.२. क्रियायोगी अव्यय : क्रियापदको विशेषता जाहेर गर्ने अव्यय शब्दलाई क्रियायोगी अव्यय भनिन्छ । जस्तै -

		आइसाल्	आघौं,आगामी वर्ष
अखँनि	अहिले	आज्	आज
अख्ना	अहिले	आनिकुँन्	ल्याएर
अथेन्	अहिले	आनेर	ल्याएर
अगाडि	अगाडि	ईँच्छिँन्	यहींनेर
अगि	अघि	ईँच्छिँउँ	यहींनेर
अचाल्	आजभोलि	इँच्छेका	यिनताका
असउँ/असँम्	यो साल	उख्ना	उहीले
अस्ति	अस्ति	उँच्छिँन्	त्यहींनेर, उहींनेर

उक्छिँम्	त्यहींनेर, उहींनेर	कहिकुँन्	भनिकन
उहिले	उसबेला, उहीले	काँआँ	कहाँ
एतइहुँद	यतातिर, यताहुँदो	काँआँछिँउँ	कहाँनेर
एतइतिर	यतातिर	कानेकोर्सि	कानेपर्सि
एतिखेर	यतिबेला	कालि/कहालि	भोलि, आउँदो दिन
एत्खेर	यतिबेला	कालिपर्सि	भोलिपर्सि
एसँन्के	यसरी	खँइनिबित्तिकइ	खानेबित्तिकै
एस्बेलासँमिन्	यतिन्जेलसम्म	खाइकुँन्	खाएर
ओतइ	उतै	खाँदासँमिन्	खाँदासम्म
ओतइतिर	उतैतिर	खोन्द्र्याडखोन्द्र्याड	खुत्रुखुत्रु
ओतइपट्टि	उतैपट्टि	गइँनिपार्	गएदेखि
ओत्थेर	उतिखेर, उतिबेला	घरछिँन्	घरनेर
ओत्खेर	उतिखेर, उतिबेला	घरछिँउँ	घरनेर
करिकुँन्	गरेर	घुरिघुरि	सुँगुरलाई
कइँदासँमिन्	गर्दासम्म		बोलाउँदा भनिने
कइले/कख्ना	कहिले		शब्द
कचक्क	कचक्क	छिटो	छिटो, चाँडै
कतइ	कतै	छेका	ताका, दसैँताका
कथ्थेर	कतिखेर	छ्याक्क/इछक्कइ	बिल्कुलै अभाव
कत्खेर	कतिखेर	जइतइ	जाँदै
करि	गरेर	जइले/जख्ना	जहिले
करिके	गर्न	जतइ	जता
कर्कतइ	कर्करी	जतामाँन्क	धेरै
कहनिबित्तिकइ	भन्नेबित्तिकै	जतासुकइ	जतासुकै

जतिभइलक	भएजति, धेरै	निपर्सि	आगामी तेस्रो दिन
जत्खेर	जतिखेर	नेनिक्नुन्	ल्याएर
जत्खेरसँमिन्	जतिन्जेल	नेनेर	ल्याएर
जाइक्नुन्	गएर	पछ्छाडि	पछ्छाडि
जाद्रइ	चौपट्टै	पराइसाल्	परार साल, पराघौं
भिँन्/भिं	भैँ, जस्तो	पारि	पारि, नदीपारि
तल्लिर	तलतिर	पिठाकोर्सि	आगामी छैटौं दिन
तिंच्छिंन्	त्यहींनेर	पोहोर्	गतवर्ष
तिंच्छिउँ	त्यहींनेर	बर्बतइ	बर्बती
तेतइ	त्यता	बेल्का	बेलुका, राती
तेतइहुँद	त्यताहुँदो	बेस्केनि	बेस्करी
तैत्खेर	त्यतिखेर	बेस्केताँहिँ	बेस्करी
तेसँन्के	त्यसरी	भाउँ	वा, या, अथवा
तेसेरी	त्यसरी	भितर्	भित्रपट्टि
तेहाँ	त्यहाँ	भितरपट्टि	भित्रपट्टि
दिउँस	दिउँसो	मज्भेदिन्	दिउँसो
मभाँन्	दिउँसो	मभेलिरात	मध्यरात
धुँन्धाँन्	धमधाम, चौपट्टै	मत्रइ	मात्रै
धेरइ	धेरै	मन्भेनिरात	मध्यरात
नजिकइ	नजिक	मर्दासँमिन्	मरुन्जेल
नावरके	राम्ररी	माथि	माथि
नावर्सित	राम्रोसित	मास्तिर	माथितिर
निकोर्सि	आगामी तेस्रो दिन	मात्थिर	माथितिर
निकापर्सि	आगामी तेस्रो दिन	मुखेन्जेल	मुखिन्जेल

याँहाँ	यहाँ	हँन्त/हँन्तु	हैन त ? भनी
रिंम्भिंम्	रिमभिम		समर्थन प्राप्त गर्न
लिलिकुंन्	निलेर		सोद्धा प्रयोग गरिने
सँधइँ	सधैं		शब्द
सामुन्ने	अगाडि	हिँइँ/हिँठम्	यहीं, यहीनेर
सित्तिइँ	सित्थैं	हिज	हिजो
सुँइक्याइकुंन्	सुइँक्याएर	हिम्मा	यहींनेर
सेबरइ	सबेरै		

३.५.३. संयोजक अव्यय : वाक्यअन्तर्गत रहेका शब्द,वाक्यांश र वाक्यखण्डहरूलाई संयोजन गर्ने अव्ययलाई संयोजक अव्यय भनिन्छ । कुमाल भाषामा प्राप्त केही संयोजक अव्यय यसप्रकार छन् :-

अनि	अनि	नाइँकहाँनि	नत्रभने
केक्इ	किनकि	पिनि	पनि
कहाँनिदेखिँन्	भनेदेखिन्	पुँनि	पनि
केक्इकहाँनि	किनभने	बर्तइ	बरू
तइपिँनि	तैपनि	भाँउँ	वा, या, अथवा
कहाँनि	भने		

३.५.४. निपात : वाक्य अन्तर्गत रहेका नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद तथा क्रियाविशेषणका साथ प्रयुक्त भएर वक्ताको हर्ष, विस्मात्, जिज्ञासा, अनिच्छा, निश्चय, दृढता, स्वीकृति, उपेक्षा, भर्त्सना आदि सूक्ष्म मनोभावलाई प्रकट गर्ने अव्ययलाई निपात भनिन्छ (पौडेल , हिरामणि शर्मा, २०४३, पृष्ठ : ११९) । जस्तै-

अँ	प्रतिक्रियार्थक
अँहँ	अस्वीकार जनाउने
	शब्द

ह्याइ	मानवेतर	पो	पो
	प्राणीलाई धपाउँदा	भो	पुग्यो भन्ने वा
	भनिने शब्द		अनिच्छा प्रकट
आच्चो	आगोले	पोल्दा	गर्ने निपात
	भनिने शब्द		
नाइँ	निषेधार्थक		
नि	निषेधार्थक		

यसरी नै विभिन्न अर्थमा प्रयुक्त हुने अन्य निपातहरू यसप्रकार छन् :- गरे, हो, जिउ, नाहिं, लल, ए, ओ, हे, आच्चा, घिंघिं, घुरिघुरि, स्या, थुक्क, केगरे, आच्या, नु, त, पो, अँहँ, हइ, चाइँ, जो, छिः, ज्या, स्याब्बास्, आहो, धत्तेरि, हल, हजुर, हँन्त, बाइ, केरे, इः, पार् आदि ।

परिच्छेद-४

४.१ क्रियारूपावली र वाक्यनिर्माणको अभ्यास

नमुना : १

मूल धातु : सुत्

काल र पक्ष : सामान्य वर्तमान

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुतनु	२. सुतलि
द्वितीय पुरुष	३. सुतले	४. सुतल
तृतीय पुरुष	५. सुतल	६. सुतलन्

कुमाल भाषाका वाक्य

नेपालीमा अनुदित वाक्य

१) मइँ सुतनु ।

१) म सुत्छु ।

२) हाम्रे सुतली ।

२) हामी सुत्छौं ।

३) तइँ सुतले ।

३) तँ सुत्छस् ।

४) तिंहेरु सुतल ।

४) तिमीहरू सुत्छौ ।

५) उ सुतल ।

५) ऊ सुत्छ ।

६) उन्हेरु सुतलन् ।

६) उनीहरू सुत्छन् ।

मूलधातु : सुत्

काल र पक्ष : अपूर्ण वर्तमान

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्तेबटु	२. सुत्तेबटि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्तेबटेस्	४. सुत्तेबटन्
तृतीय पुरुष	५. सुत्तेबाट्	६. सुत्तेबटन्

कुमाल भाषाका वाक्य

नेपालीमा अनुदित वाक्य

१) मइँ खाटाँ सुत्तेबटु ।

१) म खाटमा सुत्दैछु ।

कुमाल भाषाका वाक्य

- २) हाम्रे खाटाँ सुत्तेबटि ।
- ३) तईं खाटाँ सुत्तबटेस् ।
- ४) तिम्हेरु/तिम्यार काँहाँ सुत्तेबटन् ?
- ५) उ तैँइँ सुत्तेबाट् ।
- ६) उन्हेरु तैँइँ सुत्तेबटन् ।

मूलधातु : सुत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्लकबटु	२. सुत्लकबटि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्लकबटेस्	४. सुत्लकबट
तृतीय पुरुष	५. सुत्लकबाट्	६. सुत्लकबटन्

कुमाल भाषाका वाक्य

- १) मईं खाटाँ सुत्लकबटु ।
- २) हाम्रे खाटाँ सुत्लकबटि ।
- ३) तईं काँहाँ सुत्लकबटेस् ?
- ४) तिम्हेरु/तिम्यार काँहाँ सुत्लकबट ?
- ५) उ खाटाँ सुत्लकबाट् ।
- ६) उन्हेरु खाटाँ सुत्लकबटन् ।

मूलधातु : सुत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुतनु	२. सुतलि
द्वितीय पुरुष	३. सुतले	४. सुतल
तृतीय पुरुष	५. सुतल	६. सुतलन्

कुमाल भाषाका वाक्य

- १) मईं त खाटाँ सुतनु हइ ?
- २) हाम्रे त खाटाँ सुतलि हइ ?

नेपालीमा अनुदित वाक्य

- २) हामीहरू खाटमा सुत्दैछौं ।
- ३) तँ खाटमा सुत्दैछस् ।
- ४) तिमीहरू कहाँ सुत्दैछौ ?
- ५) ऊ त्यहीं सुत्दैछ ।
- ६) उनीहरू त्यहीं सुत्दैछन् ।

पक्ष : पूर्ण वर्तमान**नेपालीमा अनुदित वाक्य**

- १) म खाटमा सुतेको छु ।
- २) हामीहरू खाटमा सुतेका छौं ।
- ३) तँ कहाँ सुतेको छस् ?
- ४) तिमीहरू कहाँ सुतेका छौ ?
- ५) ऊ खाटमा सुतेको छ ।
- ६) उनीहरू खाटमा सुतेका छन् ।

काल र पक्ष : सामान्य भूत**नेपालीमा अनुदित वाक्य**

- १) म त खाटमा सुतेँ है ?
- २) हामीहरू त खाटमा सुत्यौँ है ?

- ३) तइँ खाटमा सुतले ?
 ४) तिम्हेरु काँ सुतल ?
 ५) उ काँ सुतल ?
 ६) उन्हेरु काँ सुतलन् ?

- ३) तँ खाटमा सुतिस् ?
 ४) तिमीहरू कहाँ सुत्यौ ?
 ५) ऊ कहाँ सुत्यो ?
 ६) उनीहरू कहाँ सुते ?

मूलधातु : सुत्

काल र पक्ष : अपूर्ण भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्तेरहम्	२. सुत्तेरिहि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्तेरेस्/सुत्तेबटेस्	४. सुत्तेरहलेस्
तृतीय पुरुष	५. सुत्तेरहि	६. सत्तेरहन्

मूलधातु : सुत्

काल र पक्ष : पूर्ण भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्लकरहम्	२. सुत्लकरिहि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्लकरेस्/बटेस्	४. सुत्लकरह
तृतीय पुरुष	५. सुत्लकरहि	६. सुत्लकरहन्

कुमाल भाषाका वाक्य

नेपालीमा अनुदित वाक्य

- १) मइँ सुत्लकरहम् ।
 २) हाम्रे खाटाँ सुत्लकरिहि ।
 ३) तइँ काँ सुत्लकरेस् ?
 ४) तिम्हेरु/तिम्यार काँ सुत्लकरह ?
 ५) उ यँइँ सुत्लकरहि ।
 ६) उन्हेरु यँइँ सुत्लकरहन् ।

- १) म सुतेको थिएँ ।
 २) हामीहरू खाटमा सुतेका थियौं
 ३) तँ कहाँ सुतेको थिइस् ?
 ४) तिमीहरू कहाँ सुतेका थियौ ?
 ५) ऊ यहीं सुतेको थियो ।
 ६) उनीहरू यहीं सुतेका थिए ।

मूलधातु : सुत्

काल र पक्ष : अज्ञात भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुतनु	२. सुतलि
द्वितीय पुरुष	३. सुतलेस्	४. सुतल
तृतीय पुरुष	५. सुतलि	६. सुतलन्

कुमाल भाषाका वाक्य

- १) मइँ त छिट्टइ सुतनु ।
- २) हाम्रे त छिट्टइ सुतलि ।
- ३) तइँ त छिट्टइ सुतलेस् ।
- ४) तिम्हेरु/तिम्यार छिट्टइ सुतल ।
- ५) उ त छिट्टइ सुतलि ।
- ६) उन्हेरु त सुतलन् ।

मूलधातु : सुत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्तेरहम्	२. सुत्तेरिहि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्तेरेस्/सुत्तेबटेस्	४. सुत्तेरह
तृतीय पुरुष	५. सुत्तेरहि	६. सत्तेरहन्

नेपालीमा अनुदित वाक्य

- १) म त छिट्टै सुतेछु ।
- २) हामीहरू त छिट्टै सुतेछौं ।
- ३) तँ त छिट्टै सुतेछस् ।
- ४) तिमीहरू छिट्टै सुतेछौ ।
- ५) ऊ त छिट्टै सुतेछ ।
- ६) उनीहरू त सुतेछन् ।

काल र पक्ष : अभ्यस्त भूत**कुमाल भाषाका वाक्य**

- १) मइँ सुत्तेरहम् ।
- २) हाम्रे सुत्तेरिहि ।
- ३) तइँ सुत्तेरेस्/सुत्तेबटेस् ।
- ४) तिम्हेरु सुत्तेरह ।
- ५) उ सुत्तेरहि ।
- ६) उन्हेरु सुत्तेरहन् ।

मूलधातु : सुत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुतनु	२. सुत्लेबटि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्लेबटेस्	४. सुत्लेबट
तृतीय पुरुष	५. सुत्लेबाट्	६. सुत्लेरहन्

नेपालीमा अनुदित वाक्य

- १) म सुत्थेँ/सुतिरहन्थेँ ।
- २) हामी सुत्थ्यौँ/सुतिरहन्थ्यौँ ।
- ३) तँ सुत्थिस्/सुतिरहन्थ्यौ ।
- ४) तिमीहरू सुत्थ्यौ/सुतिरहन्थ्यौ ।
- ५) ऊ सुत्थ्यो/सुतिरहन्थ्यो ।
- ६) उनीहरू सुत्थे/सुतिरहन्थे

पक्ष : सामान्य भविष्यत्

- १) मइँ सुतनु ।
- २) हाम्रे सुत्लेबटि ।

- १) म सुत्नेछु ।
- २) हामी सुत्नेछौं ।

- ३) तइँ सुत्लेबटेस् ।
 ४) तिम्हेरु सुत्लेबट ।
 ५) उ सुत्लेबाट् ।
 ६) उन्हेरु सुत्लेरहन् ।

मूलधातु : सुत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्तेबटु	२. सुत्तेबटि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्तेबटेस्	४. सुत्तेबट
तृतीय पुरुष	५. सुत्तेबाट्	६. सुत्तेबटन्

- १) मइँ सुत्तेबटु ।
 २) हाम्रे सुत्तेबटि ।
 ३) तइँ सुत्तेबटेस् ।
 ४) तिम्यार सुत्तेबट ।
 ५) उ सुत्तेबाट् ।
 ६) उन्हेरु सुत्तेबटन्/रहन् ।

मूलधातु : सुत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. सुत्तेबटु	२. सुत्तेबटि
द्वितीय पुरुष	३. सुत्तेबटेस्	४. सुत्तेबट
तृतीय पुरुष	५. सुत्तेबाट्	६. सुत्तेबटन्

- १) मइँ सुत्तेबटु ।
 २) हाम्रे सुत्तेबटि ।
 ३) तइँ सुत्तेबटेस् ।
 ४) तिम्यार सुत्तेबट ।
 ५) उ सुत्तेबाट् ।
 ६) उन्हेरु सुत्तेबटन्/रहन् ।

- ३) तँ सुत्नेछस् ।
 ४) तिमीहरू सुत्नेछौ ।
 ५) उ सुत्नेछ ।
 ६) उनीहरू सुत्नेछन् ।

पक्ष : अपूर्ण भविष्यत्

- १) म सुत्तै हुनेछु ।
 २) हामी सुत्तै हुनेछौं ।
 ३) तँ सुत्तै हुनेछस् ।
 ४) तिमीहरू सुत्तै हुनेछौ ।
 ५) ऊ सुत्तै हुनेछ ।
 ६) उनीहरू सुत्तै हुनेछन् ।

पक्ष : पूर्ण भविष्यत्

- १) म सुत्तै हुनेछु ।
 २) हामी सुत्तै हुनेछौं ।
 ३) तँ सुत्तै हुनेछस् ।
 ४) तिमीहरू सुत्तै हुनेछौ ।
 ५) ऊ सुत्तै हुनेछ ।
 ६) उनीहरू सुत्तै हुनेछन् ।

क्षेत्रकार्य तथा सामग्री सङ्कलनका सन्दर्भमा सङ्कलित उक्त क्रियारूपावली धिरिङ सुन्धारा गा.वि.स. स्थित श्री महेन्द्रोदय निम्न माध्यमिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक वीरसिंह कुमाल (जो शारीरिक रूपमा अपाङ्ग छन् ।) सँगको प्रत्यक्ष साक्षात्कारमा मौखिक तथा लिपिबद्ध अन्तरवार्ताबाट प्राप्त भएको हो । माथिका रूपावलीहरूको अध्ययन गर्दा के देखिन्छ, भने भविष्यत् कालीन क्रियापदका रूपहरूमा पक्षभेद देखिएन ।

४.२. क्रियारूपावली : नमुना २

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पक्ष : सामान्य वर्तमान

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइनुँ	२. पढाइलि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइले	४. पढाइल
तृतीय पुरुष	५. पढाइल	६. पढाइलन्

१) मई तोराइ पढाइनुँ ।

१) म तँलाई पढाउँछु ।

२) हाम्रे तोरेहेके पढाइलि ।

२) हामी तिमीहरूलाई पढाउँछौं ।

३) तई कउँनाके पढाइले ?

३) तँ कसलाई पढाउँछस् ?

४) तिम्हेरु कउँनाकउँनाके पढाइल ?

४) तिमीहरू ककसलाई पढाउँछौ ?

५) उले भाइबइनिके पढाइल ।

५) उसले भाइबहिनीलाई पढाउँछ ।

६)उन्हेरुले भाइबइनिके पढाइलन् ।

६)उनीहरूले भाइबहिनीहरूलाई पढाउँछन् ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पक्ष : अपूर्ण वर्तमान

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइतेबटु	२. पढाइतेबटि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइतेबटेस्	४. पढाइतेबट
तृतीय पुरुष	५. पढाइतेबाट्	६. पढाइतेबटन्

१) मई छोराले पढाइतेबटु ।

१) म छोरालाई पढाउँदैछु ।

- २) हाम्ने छोराछोरिहेकेँ पढाइतेबटि ।
- ३) तई आँबोइलाइ पढाइतेबटेस् ?
- ४) तिम्हेरु आँबोइलाइ पढाइतेबट ?
- ५) उ इस्कुलाँ पढाइतेबाट् ।
- ६) उन्हेरु स्कुलमा पढाइतेबटन्

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइलकबटु	२. पढाइलकबटि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइलकबटेस्	४. पढाइलकबट
तृतीय पुरुष	५. पढाइलकबाट्	६. पढाइलकबटन्

- १) मईले इन्हेरुके पढाइलकबटु ।
- २) हाम्ने इन्हेरुके पढाइलकबटि ।
- ३) तई मोर भाइके पढाइलकबटेस् ?
- ४) तिम्हेरु मोर भाइके पढाइलकबट ?
- ५) उले मोर भाइके पढाइलकबाट् ।
- ६) उन्हेरुले मोर भाइके पढाइलकबटन् ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइनुँ	२. पढाइलि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइले	४. पढाइल
तृतीय पुरुष	५. पढाइल	६. पढाइलन्

- १) मईले तेहाँ पनि पढाइनुँ ।
- २) हाम्ने दमौलिमा पढाइलि ।
- ३) तई काँकाँ पढाइले ?
- ४) तिँमोर्ले काँकाँ पढाइल ?
- ५) उले विद्यार्थीके पढाइल ।
- ६) उन्हेरुले हाम्ने पढाइलन् ।

- २) हामी छोराछोरीहरूलाई पढाउँदैछौं ।
- ३) तँ आमालाई पढाउँदैछस् ?
- ४) तिमीहरू आमालाई पढाउँदैछो ?
- ५) ऊ स्कुलमा पढाउँदैछ ।
- ६) उनीहरू स्कुलमा पढाउँदैछन् ।

पक्ष : पूर्ण वर्तमान

- १) मैले यिनीहरूलाई पढाएको छु ।
- २) हामीहरूले यिनीहरूलाई पढाएका छौं ।
- ३) तैले मेरो भाइलाई पढाएको छस् ?
- ४) तिमीहरूले मेरो भाइलाई पढाएका छौ ?
- ५) उसले मेरो भाइलाई पढाएको छ ।
- ६) उनीहरूले मेरा भाइलाई पढाएका छन् ।

पक्ष : सामान्य भूत

- १) मैले त्यहाँ पनि पढाएँ ।
- २) हामीहरूले दमौलीमा पढायौं ।
- ३) तैले कहाँकहाँ पढाइस् ?
- ४) तिमीहरूले कहाँकहाँ पढायौ ?
- ५) उसले विद्यार्थीलाई पढायो ।
- ६) उनीहरूले हामीहरूलाई पढाए ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाअइ

पक्ष : अपूर्ण भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइतेरहम्	२. पढाइतेरिहि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइतेरेस्/बटेस्	४. पढाइतेरहलेस्
तृतीय पुरुष	५. पढाइतेरहि	६. पढाइतेरहन्

१) मइँले भाइबइनिके पढाइतेरहम् ।

१) मैले भाइबहिनीलाई पढाउँदै थिएँ ।

२) हाम्रे भाइबइनिके पढाइतेरिहि ।

२) हामी भाइबहिनीलाई पढाउँदै थियौं ।

३) तइँ कउँनाक पढाइतेरेस् ?

३) तँ कसलाई पढाउँदै थिइस् ?

४) तिम्हेरु कउँनाकउँनाके पढाइतेरहलेस् ?

४) तिमीहरू ककसलाई पढाउँदै थियो ?

५) उले त मोराइ पढाइतेरिहि ।

५) उसले त मलाई पढाउँदै थियो ।

६) उन्हेरुले त हाम्रेके पढाइतेरहन् ।

६) उनीहरूले त हामीहरूलाई पढाउँदै थिए ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाअइ

पक्ष : पूर्ण भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइलकरहम्	२. पढाइलकरिहि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइलकरेस्	४. पढाइलकरह
तृतीय पुरुष	५. पढाइलकरहि	६. पढाइलकरहन्

१) मइँले हिजसँमिन् पढाइलकरहम् ।

१) मैले हिजोसम्म पढाएको थिएँ ।

२) हाम्रे हिजसँमिन् पढाइलकरिहि ।

२) हामीहरूले हिजोसम्म पढाएका थियौं ।

३) तइँले आज ब्यान कउँनाक पढाइलकरेस् ?

३) तैले आज बिहान कसलाई पढाएको थिइस् ?

४) तिम्हेरु आज ब्यान कउँनाक पढाइलकरह ?

४) तिमीहरूले आज बिहान कसलाई पढाएका थियो ?

५) उ छोराछोरिके पढाइलकरिहि ।

५) उसले छोराछोरीलाई पढाएको थियो ।

६) उन्हेरुले छोराछोरिके पढाइलकरहन् ।

६) उनीहरूले छोराछोरीलाई पढाएका थिए ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाअइ

पक्ष : अज्ञात भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइनुँ	२. पढाइलि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइलेस्	४. पढाइल

तृतीय पुरुष	५. पढाइलि	६. पढाइलन्
-------------	-----------	------------

१) मइँ त निँदमइँ छोरके पढाइनुँ	१) मैले त निद्रामा नै छोरालाई पढाएँछु ।
२) हाम्हेरुले त निँदेमइँ पढाइलि ।	२) हामीहरूले त निद्रमा नै पढाएछौं ।
३) तइँले त हिजइ पढाइलेस् ।	३) तैले त हिजै पढाएछस् ।
४) तिम्हेरुले त हिजइ पढाइल ।	४) तिमीहरूले त हिजै पढाएछौ ।
५) उले भर्खर् पढाइलि	५) उसले भर्खर पढाएछ ।
६) उन्हेरुले भर्खरइ पढाइलन् ।	६) उनीहरूले भर्खरै पढाएछन् ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पक्ष : अभ्यस्त भूत

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइतेरहम्	२. पढाइतेरिहि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइतेरेस्/बटेस्	४. पढाइतेरह
तृतीय पुरुष	५. पढाइतेरहि	६. पढाइतेरहन्

१) मइँ स्कुलमा पढाइतेरहम् ।	१) मैले स्कुलमा पढाउँथे ।
२) हाम्हे स्कुलमा पढाइतेरिहि ।	२) हामीहरूले स्कुलमा पढाउँथ्यौं ।
३) तइँले काँहाँ पढाइतेरेस् ?	३) तैले कहाँ पढाउँथिस् ?
४) तिम्हेरुले काँ पढाइतेरह ?	४) तिमीहरूले कहाँ पढाउँथ्यौ ?
५) रामले त पोखरामा पढाइतेरहि ।	५) रामले त पोखरामा पढाउँथ्यो ।
६) रामहेरुले त पोखरामा पढाइतेरहन् ।	६) रामहरूले त पोखरामा पढाउँथे ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पक्ष : सामान्य भविष्यत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइनुँ	२. पढाइलेबटि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइलेबटेस्	४. पढाइलेबट
तृतीय पुरुष	५. पढाइलेबाट्	६. पढाइलेरहन्

१) मइँ तोराइ पढाइनुँ ।	१) मैले तँलाई पढाउनेछु ।
२) हाम्हे तिम्हेके पढाइलेबटि ।	२) हामीहरूले तिमीहरूलाई पढाउनेछौं ।
३) तइँ कइलेबटे पढाइलेबटेस् ?	३) तैले कहिलेदेखि पढाउनेछस् ?

- ४) तिमोर्ले कइलेबटे पढाइलेबट ?
 ५) उले त पर्सिबाटइ पढाइलेबाट् ।
 ६) उन्हेरुले त कालिबाटइ पढाइलेरहन् ।

- ४) तिमिहरूले कहिलेदेखि पढाउनेछौ ?
 ५) उसले त पर्सिबाट पढाउनेछ ।
 ६) उनीहरूले त भोलिबाटै पढाउनेछन् ।

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पक्ष : अपूर्ण भविष्यत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइतेबटु	२. पढाइतेबटि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइतेबटेस्	४. पढाइतेबट
तृतीय पुरुष	५. पढाइतेबाट्	६. पढाइतेबटन्

- १) मइँ कालिदेखिँन् पढाइतेबटु ।
 २) हाम्रे कालिदेखिँन् पढाइतेबटि ।
 ३) तइँ कइलेदेखिँन् पढाइतेबटेस् ?
 ४) तिमहेरु कइलेदेखिँन् पढाइतेबट ?
 ५) उ कइलेदेखिँन् पढाइतेबाट् ?
 ६) उन्हेरुले कहिलेदेखिँन् पढाइतेबटन् ?

- १) मैले भोलिदेखि पढाउँदै हुनेछु ।
 २) हामीले भोलिदेखि पढाउँदै हुनेछौं ।
 ३) तँ कहिलेदेखि पढाउँदै हुनेछस् ?
 ४) तिमिहरूले कहिलेदेखि पढाउँदै हुनेछौ ?
 ५) उसले कहिलेदेखि पढाउँदै हुनेछ ?
 ६) उनीहरूले कहिलेदेखि पढाउँदै हुनेछन् ?

प्रेरणार्थक धातु : पढाइ

पक्ष : पूर्ण भविष्यत्

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	१. पढाइतेबटु	२. पढाइतेबटि
द्वितीय पुरुष	३. पढाइतेबटेस्	४. पढाइतेबट
तृतीय पुरुष	५. पढाइतेबाट्	६. पढाइतेबटन्

- १) मइँ कालिदेखिँन् पढाइतेबटु ।
 २) हाम्रे कालिदेखिँन् पढाइतेबटि ।
 ३) तइँ कइलेदेखिँन् पढाइतेबटेस् ?
 ४) तिमहेरु कइलेदेखिँन् पढाइतेबट ?
 ५) उ कइलेदेखिँन् पढाइतेबाट् ?
 ६) उन्हेरुले कहिलेदेखिँन् पढाइतेबटन् ?

- १) मैले भोलिदेखि पढाएको हुनेछु ।
 २) हामीले भोलिदेखि पढाएका हुनेछौं ।
 ३) तैले कहिलेदेखि पढाएको हुनेछस् ?
 ४) तिमिहरूले कहिलेदेखि पढाएका हुनेछौ ?
 ५) उसले कहिलेदेखि पढाएको हुनेछ ?
 ६) उनीहरूले कहिलेदेखि पढाएका हुनेछन् ?

परिच्छेद-५

उपसंहार

कुमाल भाषाका वक्ता प्रायः नेपालका सबैजसो जिल्लामा बसोबास गर्दछन् । यिनीहरूले नेपाली भाषालाई सम्पर्क भाषा र विचार विनिमयको माध्यम भाषाका रूपमा अपनाए तापनि कुमाल भाषालाई मातृभाषाका रूपमा स्वीकार गर्दछन् । यस भाषाको आफ्नो लिपि र वर्णमाला छैन । यस भाषाले लेखपढको माध्यमका रूपमा देवनागरी लिपिलाई आधार बनाएको छ । भोजपुरी भाषाको शब्दभण्डारसँग धेरै समानता देखिएको हुनाले यस भाषालाई भारोपेली भाषा परिवारभित्र वर्गीकृत गरी अध्ययन गर्नुपर्ने कुरामा यस शोधकर्ताको पनि अभिमत रहेको छ । नेपालका दरै, बोटे, माझी र कुम्हार जातिसँग यस जातिको भाषागत कुराहरूका अतिरिक्त संस्कृति र जीवनशैलीगत कुराहरूमा पनि समानता पाइन्छ । वि.सं. २०५८ सालको जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार करिब १,००,००० को हाराहारीमा यस जातिको जनसंख्या रहेको देखिन्छ । यसमध्ये अतिन्यून जनसंख्या भनौं, पुरानो पुस्ताका अग्रज व्यक्तिहरूबाट मात्रै यो भाषाको व्यवहार हुन्छ । कुमाल भाषा कहिलेदेखि बोलि थालियो, यसको उद्गम स्थान कहाँ हो ? भन्नेजस्ता ऐतिहासिक विषयवस्तुको पुष्टि हुनसकेको छैन । प्रायः नदीकिनारमा घरटहरा बनाई बसोबास गर्ने प्राचीन जातिको रूपमा यस जातिले आफ्नो ऐतिहासिक पहिचान बनाएको छ । कुमाल भाषाको आफ्नै लिपि र वर्णमाला नभएको कारण यस भाषाको अध्ययनमा कठिनाई भएको छ । एकादुई अपवादलाई छोडेर भन्ने हो भने अबै पनि कुमाल जातिका मानिसहरूमा शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार र ज्ञानविज्ञानको चेतनाले अबै पनि राम्रोसँग सुस्पर्श गर्न सकेको छैन । यिनीहरू अबै पनि विकट, दुर्गम र अविकसित इलाकाहरूमा बसोबास गर्ने हुँदा यिनीहरूले बोल्ने कुमाल भाषामा ज्ञानविज्ञान र साहित्यको संस्पर्श पाइँदैन । त्यसैले यस भाषाको अध्ययनमा कठिनाई थपिएको छ । कुमाल जातिमा युगानुकूल चेतना नआइसकेका कारण यो जाति र यस जातिले बोल्ने कुमाल भाषा उपेक्षित बन्दै

गइरहेको छ । त्यसमा पनि दिनप्रतिदिन कुमाल भाषा बोल्नेहरूको संख्या घट्दो छ, त्यसैले यो भाषा अत्यन्त नाजुक अवस्थामा गुञ्जेको छ । विश्वविद्यालयीय अध्ययनका सन्दर्भमा अध्ययन तथा शोध अनुसन्धानको विषय बनाइए पनि नेपालको भाषिक नीति नभैदिनु र केन्द्रीय भाषिक नीतिले यसका बारेमा चासो नराखिदिनुले कुमाल भाषाको समुज्ज्वल भविष्य देखा पर्दैन । पढ्नुपर्छ र पढाउनुपर्छ भन्ने चेतनाको विकास पनि यस जातिमा देखिँदैन । पाँचसात कक्षा पढेपछि रोजीरोटी र रोजगारीको खोजीमा यत्रतत्र लाग्ने प्रवृत्ति, निम्न आर्थिक अवस्था र जीविकोपार्जनका लागि संघर्ष गर्नुपर्ने बाध्यताका कारण यिनीहरूको ज्ञानविज्ञान र चेतनाको विकास अवरुद्ध हुन पुगेको छ । कुनै पनि भाषाको समुचित विकासका लागि आधुनिक चिन्तन र वैज्ञानिक दृष्टिकोणको आवश्यकता पर्दछ, तर कुमाल भाषा यी दुवै कुराबाट पछाडि परेको छ, देखिन्छ । कुमाल भाषाका बारेमा खोजी तथा अनुसन्धान गर्न ठूलो मेहेनत र परिश्रमको लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । कुम्भ (घडा) निर्माण गरी जातीय पहिचान बनाएको यो जाति आज जातिको नाममा मात्रै सीमित हुन पुग्ने हो कि भन्ने आशङ्का बढ्न थालेको पाइन्छ । ऐतिहासिक पृष्ठभूमि जेजस्तो भए पनि पहाडी कुमाल, नेवारी कुमाल र मधेशी थारू कुमालका रूपमा वर्गीकृत यस जातिले बोल्ने भाषा जुनजुन स्थानमा बोलिए पनि तत्तत् स्थानीय विशेषताले भरिपूर्ण भएको भाषाका रूपमा लिनुपर्दछ ।

कुमाल भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई यकिनसाथ किटानी गरेर भन्न सकिन्न । यस भाषाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय स्तरमा कतै पनि र कुनै पनि किसिमको शिलालेख, ताम्रपत्र, भोजपत्रजस्ता ऐतिहासिक सामग्री उपलब्ध हुन सकेका छैन र उपलब्ध हुनसक्ने सम्भावना पनि अत्यन्तै न्यून देखिन्छ । कुमाल भाषा आफैमा इतिहास बनेको छ । यसको अरू कुनै नयाँ इतिहास छैन । इतिहास पत्ता लगाउन कुनै नयाँ आधार चाहिन्छ । ऐतिहासिकता पत्ता लगाउने आधारको खोजी गर्दा लुम्बिनी क्षेत्रमा भएको मृत्तिका कलाको विकासलाई आधार मान्दा यो जाति र भाषा निकै प्राचीन प्रतीत हुन्छ । कुमालवस्ती रहेका वरिपरिका नामावलीको तार्किक अर्थ खोतल्ने प्रयास गर्दा पनि कुमाल जातिका भाषिक वक्ता र पूर्वजबाट यसबारे कुनै जानकारी पाउन सकिएन । कुमाल जातिको नामकरणको मुख्य आधारचाहिँ मृत्तिकापात्र

व्यवसाय नै हो भनेर किटानीसाथ भन्न सकिन्छ । यो भाषालाई मातृभाषाका रूपमा अँगाल्नेहरूको संख्या एकलाखभन्दा बढी भए पनि सीमित जनसंख्याले मात्र यस भाषालाई बोलिचालीको माध्यम बनाएका छन् भन्दा अत्युक्ति हुनेछैन ।

अधिराज्यकै अधिकांश जिल्लामा बसोबास गर्दै आएको यो जाति अहिले किन साँघुरो सेरोफेरोमा सङ्कुचित भयो त ? किन कुमाल समाजमै यो भाषा बोलिँदैन ? भन्दा कुमालभाषी वक्ताहरूमा भाषिक सचेतता नआउनु र नेपाली भाषाको लोकप्रियता बढ्दै जानु, कुमाल भाषा बोल्न लाज र सङ्कोच मान्नु तथा भू-राजनैतिक अवस्थाले 'एक भाषा एक देश' को नीति अख्तियारी गर्नुले पनि कुमाल भाषा पछाडिन पुगेको हो भन्न सकिन्छ । विगत जे जसरी र जुनप्रकारले गुञ्जिए पनि अबको नेपालको भाषिक नीतिले कुमाल भाषाको विकासका लागि यस भाषामा पाठ्यपुस्तक निर्माण, साहित्यिकलेखन जस्ता कार्यहरू अगाडि ल्याउनुपर्छ । यसका अतिरिक्त स्थानीय वा क्षेत्रीय स्तरमा सञ्चालित रेडियो, एफ्. एम्. रेडियो, पत्रपत्रिका र सञ्चारको माध्यम पनि बनाइनु पर्दछ । वृत्तचित्र निर्माण गरी यसको माध्यमबाट पनि कुमाल भाषाको विकासमा सघाउ पुऱ्याउन सकिन्छ । कुमाल भाषा पनि राष्ट्रभाषा नेपाली जस्तै नेपालको राष्ट्रिय भाषा हो । अन्य भाषाभाषी वक्ताहरूले पाएको मानसम्मान यस भाषाले पनि पाउनुपर्छ । कुमालभाषी वक्ताहरूमा पनि आफ्नो भाषा बोल्दा पाखे भइन्छ, भन्ने सङ्कीर्ण भावना र मानसिकता त्यागी आफ्नै भाषा बोल्ने प्रयास गर्नुपर्छ । राष्ट्रले पनि राष्ट्रिय भाषाभाषीको विकास र सम्मानमा वृद्धि र सहयोग पुग्ने खालका कार्यक्रम सञ्चालन गर्‍यो भने मात्र अल्पसंख्यक भाषाभाषीको विकासमा सहयोग पुग्छ । कुनै पनि भाषा बोल्दा सानो वा ठूलो भइँदैन । राष्ट्रभाषा नेपालीले त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाबाट शब्द सापटी लिएर आफूलाई समृद्ध तुल्याएको छ भने कुमाल भाषाले पनि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाबाट शब्द सापटी लिएर भए पनि आफ्नो भाषालाई समृद्ध बनाउन सक्नुपर्छ । तबमात्र निजी भाषिक वैशिष्ट्यको विकास, संरक्षण र संवर्द्धन सम्भव छ । यसो भएमा मात्र नेपाल बहुभाषी राष्ट्रका रूपमा विश्वसामु स्थापित हुन सक्छ ।

कुमाल भाषाका क्रियावाची तथा अन्य पदवर्गीय शब्दहरू आफ्नै स्वरूपका छन् । कुमाल भाषामा प्रयुक्त अधिकांश नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय

शब्दहरू नेपाली भाषासँग अत्यन्तै मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । शब्दवर्गमध्ये क्रियापदचाहिँ भोजपुरी भाषासँग अत्यन्तै प्रभावित देखिन्छ । जेहोस् कुमाल भाषा भोजपुरी भाषा नेपाली भाषा बोटे र दरै भाषाका शब्दावली बीच अत्यन्त प्रगाढ सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषाका क्रियामूलमा 'नु' थपिएजस्तै कुमाल भाषाका क्रियामूलमा धातुभन्दा पछाडि 'अइ', 'आ+अइ' र 'या' + 'अइ' कुनै एक जोडिएर क्रियामूलको निर्माण भएको पाइन्छ । नेपालीमा पढ्नु, लेख्नु, खेल्नु, हाँस्नु, निंदाउनु भएजस्तै कुमाल भाषामा पढइ, लेखइ, खेलइ, हाँसइ तथा पढाअइ, लेखाअइ, खेलाअइ, हाँसाअइ, निंदाअइ र चोख्याअइ हुन्छ । क्रियामूलमा अन्तर्निहित धातुमा समानताको मात्रा बढी नै विद्यमान भए पनि बाह्य रूपमा देखिने क्रियामूलको संरचनामा केही भिन्नता देखिनुबाट निकटता र विकटताको अवस्था कस्तो छ भन्ने स्वतः जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । कुमाल भाषाका अधिकांश नामवाची शब्द नेपाली भाषाबाट आएका छन् । अनुकरणात्मक शब्द र अव्यय शब्द पनि नेपाली भाषाबाट आएका र प्रयोग भएका छन् । कुमाल भाषाका नाम शब्दले व्याकरणिक कोटिका रूपमा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, एकवचन, बहुवचन र तृतीय पुरुषलाई अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । सर्वनाम शब्दले चाहिँ उभयलिङ्ग (पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग), दुवै वचन, तीनै पुरुष, शून्य आदर र उच्च आदरलाई अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । यहाँ स्मरणीय के कुरा देखिन्छ भने आदरको अभिव्यक्तिका लागि बहुवचनको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । नाम र सर्वनामले कारकीय कार्यको अभिव्यक्ति गर्दछन् । विशेषणले नाम र सर्वनामको विशेषता जाहेर गर्दै लिङ्ग र वचनको अभिव्यक्ति गर्दछन् । क्रियापदले चाहिँ प्रथम र द्वितीय पुरुषमा पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा उभयलिङ्गको अभिव्यक्ति गरेको पाइन्छ । अव्ययले नेपाली भाषाकै सरह काम गरेको देखिन्छ ।

कुमाल भाषाका वक्ताहरूको भाषिक उच्चारणमा नेपाली भाषाको पूर्ण प्रभाव परेको पाइन्छ । यहाँ शब्द सामग्रीको आलेखन गर्दा नेपाली भाषामा मानस्वरको रूपमा स्थापित स्वर र व्यञ्जन वर्णलाई नै आधार बनाइएको छ । ह्रस्व र दीर्घको खासै भेद नदेखाई शब्दान्तमा बाहेक अन्यत्र सबै ठाउँमा ह्रस्व आलेखन गरिएको छ । सर्वनाम शब्दको बहुवचनमा महाप्राणीभवनको उच्चारणगत आलेखनलाई प्राथमिकता दिई तिँम्हेरु, हाँम्हेरु, इँन्हेरुजस्ता शब्दहरूको आलेखन गरिएको छ । उच्चारणलाई आधार

मान्दा सर्वनाम शब्दमा तई, मईजस्ता शब्दहरूमा अनुनासिकतालाई प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ ।

कुनै पनि भाषामा वाक्यनिर्माण गर्नका लागि कर्ता र क्रिया अपरिहार्य तOEव मानिन्छ । उद्देश्य (कर्ता) तOEवको आवश्यकताको पूर्ति नामिक पदले गर्छ भने विधेय (क्रिया) तOEवको पूर्ति क्रियापदले गर्दछ । अन्य स्वेच्छिक घटकको उपस्थिति पनि वाक्यमा हुने गर्दछ । वाक्यनिर्माण र पदवर्गीय अध्ययनका सन्दर्भमा सङ्कलित शब्दहरू र क्रियारूपावलीले वाक्यगठनमा जिज्ञासु पाठकहरूका लागि प्रत्यक्ष सहयोग पुग्दछ भन्ने कुरामा दुई मत हुँदैन; तर यहाँ दिइएका क्रियारूपावली नमुना मात्रै मान्नुपर्दछ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा कुमाल भाषा आफ्नै निजी वैशिष्ट्य तथा पहिचान भएको नेपालको राष्ट्रिय भाषा हो । आजसम्म यसको समुचित विकास हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय भाषाहरूको विकासका लागि नयाँ भाषिक नीति निर्माण गरी सरकारले नयाँ योजना ल्याउनेछ भन्ने आशा गरौं । यस भाषाको साहित्य लेखिएकै छैन भन्दा पनि हुन्छ । यस भाषाको कृतिको रूपमा शब्दसङ्कलनको सूचिको अतिरिक्त व्याकरण निर्माण पनि भएको छैन । नेपाल र नेपालीहरूको बहुभाषिक परिचयलाई स्थायित्व दिन कुमाल भाषा तथा अन्य राष्ट्रिय भाषाहरूको उत्थान र उत्तरोत्तर प्रगतिका लागि सरकारी, निजी, तथा व्यक्तिगत प्रयासले सार्थकता पाउँदै गयो भने मात्र राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास सम्भव हुनेछ ।

परिशिष्ट- १

विवाहको जुहारी सिलोक

- प्रश्न : काहाँबाट आयौ तिमी जन्ती मन्ती काहाँसम्मन् दाउ ?
धर्ती तमारे भान्जे बुहार् काहाँ टेकी आयौ पाउ ?
- उत्तर : घरदेखि आयौ हामी जन्तीमन्ती यहींसम्मको दाउ ,
धर्ती हामोर् बुहार् पत्थर टेकी आयौ पाउ ।
- प्रश्न के भनी आयौ मातालाई के भनी आयौ पितालाई ?
के भनी आयौ देउतालाई के भनी आयौ बन्दुकेलाई ?
- उत्तर : बसनुहोस् भनी आयौ मातालाई साथ लिई आयौ पितालाई ।
हरहर भनी आयौ देवी देउरालीलाई साथमा लिई आयौ बन्दुकेलाई ।

(स्रोत : उक्त सामग्री व्यास- ९, अँधेरीभञ्ज्याङ्ग निवासी श्री सीताराम कुमालको हस्ताक्षरमा प्राप्त भएको हो)

परिशिष्ट २ : कुमाल जातिको व्यावसायिक पेशाको भलक

माटाको भाँडाहरू निर्माण गरी घैँटाको पाटा पिट्दै निर्माता

निर्माण गरी सुकाइएका माटाका भाँडाहरू

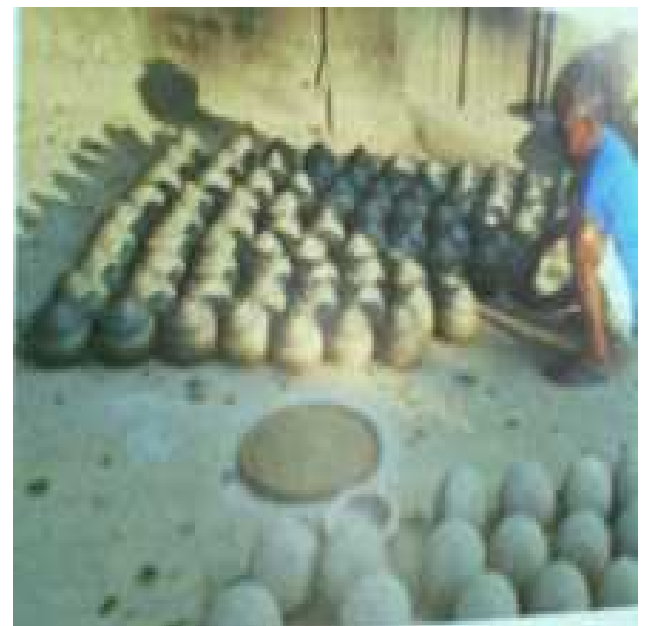
माटाका भाँडाहरू पकाएर राखिएका जीर्ण

माटाका भाँडाहरू पोल्नका लागि बनाइएको अउँडी

माटाको भाँडा बनाउँदै निर्माता

बनाएको माटाको भाँडो सुकाउँदै

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

क) कृतिहरू :

१	अधिकारी, हेमाङ्गराज,	समसामयिक नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : कुञ्जल प्रकाशन, २०४९ ।
२	ओझा, रामनाथ र गिरी, मधुसूदन,	लोकसाहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध, काठमाडौं, स्टुडेन्ट बुक्स पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, २०६० ।
३	गुरागाईं, लेखनाथ,	नेपाली नामधातुको निर्माण प्रक्रिया, मैतीदेवी : मल्ल प्रिन्टर्स, २०५३ ।
४	गुरुङ, हर्क	जनजाती सेरोफेरो, काठमाडौं, नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, इ.सं. २००४ ।
५	घिमिरे, विष्णुप्रसाद,	चितवनका आदिवासी जनजातिको सामाजिक र सांस्कृतिक अध्ययन, जि.वि.स. चितवन, २०६४ ।
६	गौतम, देवीप्रसाद,	नेपाली भाषा परिचय, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९ ।
७	त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य,	निम्नमाध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्राइभेट लिमिटेड, २०४८ ।
८	दाहाल, बल्लभमणि,	अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास त्रि.वि. २०४६ ।
९	नेपाल सरकार	राष्ट्रिय जनगणना, २०५८, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६४
१०	नेपाली, जगन्नाथ,	नेपालका जनजाति : एक सिंहावलोकन, भरतपुर : श्रीमती रमादेवी नेपाली, २०५५ ।
११	पण्डित, हेमराज,	चन्द्रिका, गोरखाभाषा व्याकरण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४२ ।
१२	पराजुली, कृष्णप्रसाद,	राम्रो रचना मीठो नेपाली, बाइसौं संस्करण, काठमाडौं : सहयोगी प्रेस, २०५७ ।
१३	पराजुली, कृष्णप्रसाद,	प्रयोगात्मक भाषातन्त्र, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०५७ ।
१४	पाण्डेय, मधुसूदन,	नेपालका जनजातिहरू, काठमाडौं, पैरवी प्रकाशन, २०६०
१५	पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, (सम्पा.),	नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५० ।
१६	पोखरेल, बालकृष्ण,	राष्ट्रभाषा, चौथो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४० ।
१८	पोखरेल, माधवप्रसाद,	नेपाली वाक्य व्याकरण, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५४ ।
१९	पोखरेल, माधवप्रसाद,	क्याम्पस स्तरीय नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५४ ।
२०	पौड्याल, हिरामणि शर्मा,	कुमाल भाषाको अध्ययन, पर्वत : इन्दिरा शर्मा पौड्याल, २०४३ ।
२१	बन्धु, चूडामणि,	नेपाली भाषाको उत्पत्ति, पाँचौं संस्करण काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५२ ।

२२	बन्धु, चूडामणि ,	भाषाविज्ञान, छैठौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५० ।
	बन्धु, चूडामणि ,	नेपाली व्याकरणका केही पक्ष, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४५ ।
२३	भट्टराई, ज्ञानेश्वर	बृहत् ज्ञानकोश ,काठमाडौं, लाफा परिवार, २०५४।
२४	भट्टराई, धनपति,	नेपाली भाषामा क्रियाका काल, पक्ष र भाव, शोधपत्र : त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभाग २०४५/२०४६ ।
२५	भट्टराई, रोहिणीप्रसाद,	बृहत् नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., वि.सं. २०३३ ।
२६	मिश्र, डिल्लीराम,	नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ, तनहुँ : श्रीमती शर्मिला मिश्र, २०४५ ।
२७	रेग्मी, उपाध्याय, चूडामणि,	नेपाली भाषाको उत्पत्ति, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३२ ।
२८	बिष्ट, डोरबहादुर,	सबै जातको फूलबारी, काठमाडौं : साभा प्रकाशन , २०३२ ।
२९	शर्मा, मोहनराज,	शब्दरचना र वर्णविन्यास, काठमाडौं : भाषा वैज्ञानिक पद्धति, २०४६ ।
३०	शर्मा, मोहनराज,	शब्दरचना र वर्णविन्यास, भोटाहिटी, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५८ ।
३१	शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद,	शोधविधि, दोस्रो संस्करण, पुल्चोक : साभा प्रकाशन, २०५५ ।
३२	शर्मा, मोहनराज र अन्य,	आधुनिक भाषाविज्ञान , काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६० ।
३३	श्री ५ को सरकार,	मेचीदेखि महाकाली, भाग-३, काठमाडौं : सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग, पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र, २०३१ ।
३४	श्रेष्ठ, दयाराम र अन्य,	प्रवेशिका व्याकरण, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन , २०५७ ।
३५	सिग्द्याल, सोमनाथ,	मध्यचन्द्रिका, बीसौं संस्करण, पुल्चोक : साभा प्रकाशन, २०४८ ।

ख. हिन्दी पुस्तकहरू :

१	तिवारी, भोलानाथ	आधुनिक भाषाविज्ञान, दिल्ली : लिपि प्रकाशन, इ.सं. १९८५ ।
---	-----------------	---

ग. पत्रपत्रिकाहरू :

१	जि.वि.स.तनहुँ, मुखपत्र	जिल्ला वस्तुस्थिति विश्लेषण, जि.वि.स. तनहुँ , २०५८ ।
२	शङ्करराजनहर्की,सम्पा.	वेद व्यासवाणी, साप्ताहिक, वर्ष १, अङ्क १६, मिति : २०६५।८।२२

घ.अङ्ग्रेजी :

३	Kamal, Bahadur	Khadga PUSH AND PULL FORCES FOR KUMAL'S EDUCATION, THESIS, KATHMANDU UNIVERSITY, 2004
---	-------------------	---

